

עבר שימושי' לנוכח משבר יהודי אירופה: היסטוריוגרפיה יהודית פופולרית בגרמניה, בצרפת ובהונגריה בשנות השלושים

גיא מירון

במאמר ביקורת שפורסם בפברואר 1929 לרגל חידוש צאתו לאור של כתב העת לתולדות יהודי גרמניה (*Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*) קבע הרב וההיסטוריון הברלינאי מוריץ שטרן, שכתב עת כזה ישרת לא את המדע בלבד. אכן, טען שטרן, בגרמניה המרוששת של אותם הימים יש משימות חשובות, אך תמיד זו היתה גאוותה של תקופה, גם אם היתה לחוצה ומועקת, שהיא לא נסוגה לגמרי מסיפוק צרכים תרבותיים. יתרה מזו, נוסף על המדע ישרת כתב עת זה גם את המאבק לשאיפותיהם העכשוויות של יהודי גרמניה, והוא יוכל לסייע לליבונן של סוגיות רבות מן העבר, שהבנתן חיונית להווה.¹

במאמר זה אציג כמה מהדרכים ששימשו דוברים יהודים בשנות השלושים של המאה ה-20 לכתובה בנושאים היסטוריים ככלי להתמודדות עם אתגרי ההווה – בראש ובראשונה האיום העולה של הפשיזם והנאציזם. לעיסוק בנושאים אלו היה מקום מרכזי בסדר היום ובמחשבה הציבורית של היהודים בתקופה ההיא, לא רק בפרסומים מקצועיים אלא גם בעיתונות היהודית הכללית ובספרות פופולרית. במאמר יוצגו כמה מהאסטרטגיות ששימשו את הכותבים בניסיון לעמוד על פשרן של המגמות החדשות ולצורך המאבק הפוליטי בהן. מקצת הדפוסים האלה של פנייה לעבר היו המשך של דפוסים ורעיונות ששימשו כבר במאה ה-19. עם זאת, כפי שאראה במאמר, ניכרת אינטנסיפיקציה של ההידרשות לשיח זה של הפנייה לעבר. יתרה מזו, בצד מגמת ההמשכיות, אף החלו דוברים יהודים לפתח בנסיבות החדשות אסטרטגיות חדשות לשימוש בעבר. סוגיה זו תוצג במבט השוואתי אל השיח הציבורי בשלוש קהילות יהודיות, שהמסורת הפוליטית המרכזית של כל אחת מהן בעידן המודרני הושתתה על חוויית האמנציפציה: גרמניה, צרפת והונגריה. הסוציולוג מוריס הלבווקס, חלוץ חקר הזיכרון הקיבוצי, הבחין הבחנה חדה בין הזיכרון המעוצב במבט לאחור על-ידי כוחות חברתיים מנקודת מבט סובייקטיבית, לבין

1. Moritz Stern, 'Brauchen wir eine historische Zeitschrift', *CV Zeitung (CVZ)*, 22.2.1929

ההיסטוריה, שהוא הציגה כמדע חסר פניות ובעל תוקף אוניברסלי. חדותה של הבחנה זו רוככה אמנם עם השנים, כשהתברר שנטיות סובייקטיביות משפיעות גם על כתיבת ההיסטוריה, אך נראה שעדיין יש לה מקום.² חוקרים אחריו, כמו פול קונרטון, עסקו באופן שיטתי יותר בשאלת תפקידו החברתי של הזיכרון כגורם מעצב חברה.³ החוקר הגרמני יאן אסמן הציג הבחנה מעניינת בין 'הזיכרון התקשורתי' קצר הטווח לבין 'זיכרון תרבותי' כדי לאפיין את תהליך עיצובו של הזיכרון ארוך הטווח, הבין-דורי, בחברה האנושית.⁴ העיסוק בשאלות אלו במסגרת ההיסטוריה היהודית התעורר במידה רבה בעקבות פרסום ספרו של חיים יוסף ירושלמי, זכור. ספרו של ירושלמי עורר שיח רחב בנושא הזיכרון ההיסטורי היהודי, ובעקבותיו הופיעו ביקורות, וכן מגוון מחקרים אמפיריים שעסקו בנושא מכיוונים שונים.⁵ כמו כן הופיע במחקר בשנים האחרונות, גם במסגרת ההיסטוריה היהודית, המונח 'עבר שימושי' (Usable Past).⁶ מונח זה מצביע על כך שהעיסוק הציבורי בעבר – כולו או חלקו – נועד במודע לשמש את צרכיו הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים של ההווה. אין מדובר רק בכתיבת היסטוריה ובפרסומים פופולריים, אלא גם בעשייה החיצונית, בפעילות הנצחה ואירועי זיכרון, בפעילות חינוכית ועוד. חוויית היסוד של הקהילות היהודיות בגרמניה, בצרפת ובמידה רבה גם בהונגריה כבר במאה ה-19 היתה השתלבות במרחב הפוליטי והתרבותי שבו חיו. מובן שלכל אחד מהמקרים היה אופי ייחודי, אך בצד ההבדלים בין ההקשרים והמהלכים ההיסטוריים שהובילו את היהודים בכל אחת מהמדינות האלה לאמנציפציה, היה ביניהם גם מכנה משותף בסיסי. בשלושת המקרים התפתח במהלך עידן האמנציפציה מחנה יהודי מרכזי (רוב גדול בצרפת ובגרמניה, מחנה גדול בהונגריה) שפיתח אידאולוגיה פוליטית ליברלית משתלבת, וראה ביהודים חלק מהאומה שבתוכה חיו.

2. Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago and London 1992
3. John Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge 1989. ומשלו: John R. Gillis, *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton, NJ 1994
- מחקרים אמפיריים על בסיס תפיסות אלו ראו: Michael Kammen, *Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*, New York 1991; גלעד מרגלית, אשמה, סבל וזיכרון: גרמניה זוכרת את מתיה במלחמת העולם השנייה, חיפה תשס"ו.
4. Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1992
5. עמוס פונקשטיין, תרמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל-אביב תשנ"א; Nathan Wachtel, 'Remember and Never Forget', *History and Anthropology*, 2 (1986), pp. 307-335; James Young, *The Texture of Memory*, New Haven, CT and London 1993; Lucette Valensi and Nathan Wachtel, *Jewish Memories*, Berkeley, Los Angeles, CA and Oxford 1991. לחברה הישראלית ראו למשל: אילנה שמיר, הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, תל-אביב תשנ"ז; גיא מירון, מ'שם' ל'כאן' בגוף ראשון: זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל, ירושלים תשס"ה; יצחק קונפורטי, זמן עבר: ההיסטוריוגרפיה הציונית ועיצוב הזיכרון הלאומי, ירושלים תשס"ו.
6. David G. Roskies, *The Jewish Search for a Usable Past*, Bloomington, IN 1999

ככל חברה, ובעיקר כחברה מודרנית בעלת תודעה היסטורית מפותחת, נזקקו יהודי ארצות האמנציפציה לתמונת עבר שימושית. נטייה זו השתלבה גם בהקשר הכללי של התרבויות הפוליטיות שבקרבן חיו – יהדות האמנציפציה התגבשה בעידן עלייתה של הלאומיות המודרנית שמעצביה ודובריה הרבו לפנות אל ההיסטוריה ככלי ראשון במעלה לגיבוש התודעה הלאומית של בני ארצם. כמי שנחשבו עד קבלת האמנציפציה לזרים בארצותיהם, הזדקקו יהודי גרמניה, צרפת והונגריה לעבר שימושי משלהם, שסייע להם להפוך, בעיני עצמם ובעיני סביבתם, לבני הארץ. תרבות הזיכרון שהם פיתחו ודימויי העבר שהם יצרו והפיצו במהלך עידן האמנציפציה נועדו אפוא לספק להם 'מיתוסים יוצרי מולדת' (homemaking myths) – מונח שהוצע בספרות המחקר לאפיון נסיונותיהם של מהגרים ליצור ובמובנים רבים אף להמציא לעצמם זיקה היסטורית למולדתם החדשה.⁷ ביסוסה של התודעה העצמית של מרביתם על חוויית האמנציפציה וההשתלבות בסביבתם הביא מטבע הדברים לידי כך שדיוניהם בהיסטוריה ייסובו סביב שתי תמונות עבר – היהודית והמקומית (הגרמנית, הצרפתית או ההונגרית). הרצון ליצור, בדרכים שונות, הרמוניזציה בין שתי תמונות העבר אפיין את עיסוקם של יהודים אלו בעברם מאז השליש השני של המאה ה-19. כפי שנראה להלן, דוברים יהודים ניסו לקשור את תולדות קהילתם להיסטוריה הלאומית של המדינות שבהן חיו – הן בהדגשת מקומו של תהליך האמנציפציה, גיבוריו ההיסטוריים ועקרונותיו הפוליטיים כביטויים אותנטיים לרוח הלאומית של מולדתם האירופית, והן בהצבעה על שורשים עמוקים יותר בעבר של היאחזות היהודים בכל אחת מהארצות האלה.

פגיעתו של האיום הפשיסטי-נאצי בשנות השלושים של המאה ה-20 בכל אחת מהקהילות הנדונות היתה שונה: בגרמניה הגיעו הדברים לכדי קצה האלים של האמנציפציה היהודית בעקבות עליית הנאצים לשלטון; בהונגריה נפגע קשות מעמדם של היהודים, בעיקר משלהי שנות השלושים; ואילו בצרפת, שנשמרה בה האמנציפציה של היהודים עד הכיבוש הגרמני ביוני 1940, ניכרה תחושת איום גוברת על מעמדם. ההשפעה המצטברת של תהליכים אלו ערערה את נוסחת ההשתלבות הליברלית שביסוד האמנציפציה ויצרה מציאות קשה שחייבה את הדוברים היהודים להתמודד אתה ולהעניק לה פשר. במאמר זה יוצגו כמה מהדרכים שבהן פעלו דוברים יהודים, שהיו מזוהים עם המחנה הליברלי המשתלב, ליצירתם ולהפצתם של דימויי עבר שנועדו לסייע לקוראיהם להתמודד עם איומים חדשים אלו. באמצעות כמה דוגמאות אדון בדרך הצגת הסוגיות ההיסטוריות בשיח הציבורי היהודי, הן בסקירות היסטוריות מסכמות שפורסמו בעיתונות ולעתים גם כספרים, והן בהתייחסות לאירועי יובל שעצם ציונם התכוף היה ביטוי לעומק היאחזותו של השיח הציבורי היהודי בן הזמן ב'עבר השימושי'. החוגים הליברליים המשתלבים, הזרם המרכזי בציבוריות היהודית ככל המקרים שיידונו להלן (חוץ מהמהגרים

7. Orm Overland, *Immigrant Minds, American Identities: Making the United States Home 1870-1930*, Urbana and Chicago, IL 2000, pp. 7-8, 175

המזרח-אירופים בצרפת), הרבו יותר מהאחרים לפנות אל העבר ולהשתמש בייצוגיו. אנסה להעריך את מידת החידוש בעוצמת פנייתם אל העבר בתקופה הנדונה, וכן אתמודד עם שאלת ההמשכיות והתמורה בעיצובו של העבר בכל אחת מן הקהילות.

א

כבר בשלהי המאה ה-18 החלו אינטלקטואלים יהודים בגרמניה לעצב עבר שימושי, לפתח חשיבה היסטורית רציונלית ואף להציג פנתאון גיבורים היסטוריים, שעלה בקנה אחד עם ערכי תנועת ההשכלה.⁸ במהלך המאה ה-19 שימשה יהדות גרמניה ערש לידתו של 'מדע היהדות' המודרני, ופירותיו סיפקו ליהודים תמונת עבר שסייעה להם להשתלב בתרבות הפוליטית הליברלית ובחברה הבורגנית הגרמנית. פובליציסטים, אינטלקטואלים, סופרים וחוקרים יהודים פעלו בעיקר מאמצע המאה ה-19 כשיטתיות להפצת תרבות הזיכרון החדשה בקרב הציבור היהודי הרחב. תרבות זיכרון זו, שהיתה טבועה בחותמו של אידאל ה-Bildung הגרמני, התבססה על האמונה ברציונליות ובקדמה.⁹

תקופת רפובליקת ויימאר, ובעיקר שנותיה האחרונות, התאפיינה בהחמרה ניכרת בהיקפה של האנטישמיות ובעוצמתה, תופעה שמתבע הדברים תפסה מקום חשוב בשיח הציבורי של יהודי גרמניה.¹⁰ שנים אלו התאפיינו גם בתמורה בתרבות הפוליטית הגרמנית

8. שמואל פיינר, השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 21-104.
9. על כך ראו למשל: יצחק שורש, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, ירושלים תש"ס; מיכאל מאיר, 'צמיחת ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית: מניעים ונושאים מרכזיים', יהדות בתוך המודרניות: חיבורים על ההיסטוריה והדת היהודית, ירושלים תשס"ז; Shulamit Volkov, 'Inventing Tradition: On the Formation of Modern Jewish Culture', *Jewish Studies at the Central European University*, 3 (2002-2003), pp. 211-227; Simone Lässig, *Jüdische Wege ins Bürgertum: kulturelles Kapital und sozialer Aufstieg im 19. Jahrhundert*, Göttingen 2004, pp. 278-289; ניצה בן ארי, רומן עם העבר: הרומן ההיסטורי היהודי-הגרמני מן המאה ה-19 ויצירתה של ספרות לאומית, תל-אביב תשנ"ז; Nils Roemer, *Jewish Scholarship and Culture in Nineteenth-Century Germany: Between History and Faith*, Madison, WI 2005, pp. 66-78; Jacques Ehrenfreund, *Mémoire juive et nationalité allemande: Les juifs berlinois à la Belle Époque*, Paris 2000.
10. על החמרתה הניכרת של האנטישמיות בשיח הציבורי בתקופת רפובליקת ויימאר ראו: יעקב בורוט, 'אנטישמיות בחיי היומיום במערב גרמניה בתקופת ויימאר', בתוך: יעקב בורוט ועודד היילברונר (עורכים), *האנטישמיות הגרמנית: הערכה מחדש, תל-אביב תש"ס*, עמ' 266-277; Dirk Walter, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt: Judenfeindschaft in der Weimarer Republik*, Bonn 1999. על השיח הציבורי היהודי גרמני והנסיונות להבין ולפרש את החמרתה של האנטישמיות ראו: Cornelia Hecht, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik*, Bonn 2003.

ובמעבר לשיח היסטורי שדחה את אמונת הקדמה הליברלית המודרנית לטובת תפיסה של היסטוריה מחזורית, וזו אכלסה את המרחב ההיסטורי בכוחות מטפיזיים ובישויות אורגניות.¹¹ שינוי זה באווירה השפיע אמנם על אינטלקטואלים יהודים לחדול מהזהרות מוחלטת עם מורשת ההשכלה והרציונליזם ולפנות לכיוונים חדשים, אך עיקרו של השיח הציבורי היהודי, בראש ובראשונה במחנה הליברלי, הוסיף להתנהל על יסוד רעיונות הרציונליזם והקדמה. הדומיננטיות של מגמה זו בשיח הציבורי היהודי ניכרה למשל עם ציון היובל הכפול להולדתם של משה מנדלסון וגוטהולד אפרים לסינג בשנת 1929.¹² עליית הנאצים לשלטון בגרמניה גרמה זעזוע קשה בקרב יהודי גרמניה והיתה נקודת מפנה גורלית בתולדותיהם. המצב החדש לא שם קץ לפעילותם של הארגונים היהודיים. להפך, זו נעשתה אינטנסיבית יותר בשנותיו הראשונות של המשטר החדש.¹³ עיתונים וכתבי עת יהודיים, מקצתם מזוהים עם הארגונים הפוליטיים היהודיים, הוסיפו לצאת לאור עד שלהי שנת 1938, ובנסיבות החדשות שנוצרו הם ענו על צרכים חדשים של ציבור הקוראים היהודי – מה שהביא לעלייה ניכרת הן בתפוצתם והן בהיקף החומר שפורסם בהם. העיתונות היהודית הגרמנית המשיכה לשקף בשנים ההן את הפסיפס האידאולוגי והפוליטי המורכב של יהדות גרמניה: *CV Zeitung*, בטאון 'האגודה המרכזית של האזרחים הגרמנים בני האמונה היהודית' – הארגון הפוליטי היהודי המוביל בגרמניה שייצג את הקו הליברלי; שבועונים שהיו מזוהים עם הציונות ועם האורתודוקסיה; עיתונות קהילתית

11. Dietmar Schirmer, *Mythos-Heilshoffnung-Modernität: Politisch-kulturelle Deutungs-codes in der Weimarer Republik*, Opladen 1992
12. Andrea Hopp, 'Das Jahr 1929: Erinnerung und Selbstverständnis im deutschen Judentum', *Trumah*, 7 (1998), pp. 113-134. על עיסוקם של דוברי המחנה היהודי הליברלי ביהדות גרמניה בשאלות היסטוריות בתקופה זו ראו ביתר הרחבה: גיא מירון, 'תמונת העבר ושימושה בשיח ההיסטורי היהודי הליברלי ברפובליקת ויימאר', ציון, סו (תשס"א), עמ' 297-330. על נטיות אחרות של אינטלקטואלים יהודים בתקופת רפובליקת ויימאר ראו: Steven Aschheim, 'German Jews Beyond "Bildung" and Liberalism: The Radical Jewish Revival in the Weimar Republic', *Culture and Catastrophe: German and Jewish Confrontations with National Socialism and Other Crises*, London 1996, pp. 31-44
13. הספרות על חיי היהודים בגרמניה בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי נרחבת מאוד, וראו לדוגמה: אברהם ברקאי ופול מנדס-פלור, תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ד: התחדשות וחורבן, חלק שני; אברהם מרגליות ויהויקים כוכבי (עורכים), תולדות השואה – גרמניה, ירושלים תשנ"ח; שאול פרידלנדר, גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות, 1933-1939, תל-אביב תשנ"ח; Jacob Boas, 'German-Jewish Internal Politics under Hitler 1933-1938', *Leo*; Arnold Paucker (ed.), *The Baeck Institute Year Book (LBIYB)*, 29 (1984), pp. 3-25; Otto Dov Kulka (ed.), *Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus*, I, Tübingen 1997; Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York and Oxford 1998

א־פוליטית ועוד.¹⁴ רבים מהכותבים שעסקו בנושאים אלו, בעיקר מהמחנה הליברלי שבו נתמקד להלן, היו רבנים, בוגרי בתי־המדרש המודרניים, שהיו בעלי הכשרה היסטורית. באביב ובקיץ 1934 פורסמה בכטאון האגודה המרכזית סדרה של שבעה מאמרים פרי עטם של היסטוריונים יהודים שעסקו בתולדות היהודים בגרמניה מהתקופה הרומית ועד עידן האמנציפציה.¹⁵ סדרת מאמרים זו יכולה לשמש דוגמה להתגייסותם של היסטוריונים מקצועיים לסייע לשכבות נרחבות בקהילה להתוודע לעבר היהודי באמצעות כתיבה פופולרית. אחד מכותבי המאמרים בסדרה היה הרב איסמר (אברהם) אלבוגן, רקטור בית־הספר הגבוה ללימודי יהדות בברלין ששימש משנת 1933 חבר מרכזי בנציגות הארצית החדשה של יהודי גרמניה.¹⁶ מאמרו של אלבוגן, השלישי בסדרה, מיטיב להמחיש את הזיקה בין עיונו בעבר להתכוננותו בצורכי ההווה.¹⁷ במאמר זה עסק אלבוגן בגורלם של יהודי גרמניה במאות ה־11 עד ה־13 – תקופת מסעי הצלב, שעל־פי תיאור העניינים המקובל היה בה מפנה לרעה במצבם, מהשתלבות נוחה יחסית בסביבתם לדחיקתם ממנה ואף לפגיעה בהם. בכתיבתו לקהל יהודי גרמני, שאף הוא התנסה במפנה לרעה בגורלו ובדחיקה מסביבתו, עסק אלבוגן לא רק בפרעות ובעלילות הדם כשהן לעצמן, אלא ניסה להדגיש דווקא את היסודות החיוביים בתקופה ההיא. למשל, הוא ציין את נסיונותיהם של נוצרים, מהם כמרים, להגן על היהודים מהפורעים בזמן מסעי הצלב, ואת הזיכוי שזיכה אותם הקיסר הגרמני מאשמת עלילת הדם הראשונה בשנת 1235. אלבוגן הדגיש את המשך התבססותם של היהודים בגרמניה למרות חרפת האווירה, וציין את גידול האוכלוסייה היהודית בגרמניה במאות השנים האלה, את יחסיהם הטובים על־פני־דבר של היהודים עם העירוניים הנוצרים ואף את פריחתה של יצירה תרבותית יהודית בפרשנות המקרא והתלמוד. כמי שהוסיף, כך נראה, להאמין אז ביכולתה של הקהילה היהודית בגרמניה לשרוד בעידן הנאצי, הצביע אפוא אלבוגן במרומו דווקא על התקופות הקשות בעבר היהודי הגרמני כמקור אפשרי לאופטימיות כלפי העתיד.

פנייתו של אלבוגן להיסטוריה היהודית הגרמנית בימי הביניים בניסיון לשאוב ממנה תובנות ל'עבר שימושי' בעבור קוראיו, ייצגה מגמה הולכת ומתרחבת בשיח הציבורי

14. על העיתונות היהודית שפעלה בגרמניה בשנים הראשונות של המשטר הנאצי ועל הדיונים הציבוריים שהתנהלו במסגרתה ראו: Herbert Freedman, *The Jewish Press in the Third Reich*, Providence, RI 1992; Katrin Diehl, *Die jüdische Presse im Dritten Reich: Zwischen Selbstbehauptung und Fremdbestimmung*, Tübingen 1997.

15. *CV Zeitung (CVZ)* 17.5.1934, 14.6.1934, 28.6.1934, 12.7.1934, 26.7.1934, 9.8.1934, 30.8.1934.

16. על אלבוגן ופעילותו ראו: Erwin Rosenthal, 'Ismar Elbogen and the new Jewish Learning', *LBIYB*, 8 (1963), pp. 3-28; Michael A. Meyer, 'Without Wissenschaft There Is No Judaism': *The Life and Thought of the Jewish Historian Ismar Elbogen*, Braun Lectures in the History of the Jews in Prussia, Ramat Gan 2004.

17. Ismar Elbogen, 'Jüdisches Schicksal in Deutschland im 11. bis 13. Jahrhundert', *CVZ*, 28.6.1934.

היהודי גרמני. כבר בפברואר 1933 טען הרב מקס אשלבאכר מברלין, במאמר שפרסם בירחון האגודה המרכזית, *Der Morgen*, שבמקרה של קריסת חוקת ויימאר והמעמד שהבטיחה ליהודים, יצטרכו יהודי גרמניה לשוב ולהישען על 'העבר היהודי העתיק שלנו וההיסטוריה שלנו של כמעט אלפיים שנה בגרמניה'.¹⁸ חודשים אחדים אחר-כך פנה צואר זליגמן, רבה הליברלי של קהילת פרנקפורט, להיסטוריה היהודית של העידן שלפני האמנציפציה וטען שאין לראות בה שלשלת של מעשי דיכוי ורדיפות אלא גם מקור לגאווה וליכולת עמידה יהודית.¹⁹ הפנייה לימי הביניים ואף לתקופות קדומות יותר באה לידי ביטוי בשנים הבאות גם בעיסוק נרחב יותר באישים יהודים ובאירועי יובל.²⁰ קריסתה של האמונה בקדמה יצרה אפוא מעבר הדרגתי של השיח הציבורי היהודי מהתמקדות בעידן המודרני ובתקופת האמנציפציה אל מבט רחב יותר על ההיסטוריה היהודית, באופן שמאפשר להיסמך עליה כבעלת משמעות גם בלא רעיון הקדמה.

בשנת 1935 יצא לאור בברלין ספרו של אלבוגן על תולדות יהודי גרמניה – הסקירה המחקרית המקיפה הראשונה של ההיסטוריה היהודית הגרמנית שנועדה לקהל קוראים רחב.²¹ הספר על תכניו, וגם העובדה הפרדוקסלית שדווקא בתקופה שיהודי גרמניה מתמודדים עם אירועים כה קשים יצא לאור לראשונה תיאור מדעי כולל של תולדותיהם, עוררו מגוון תגובות בעיתונות היהודית. כך למשל טען אחד ממבקריו, שעיתוי הוצאתו לאור מעלה על הפרק את השאלה: מהי נקודת המבט הטובה ביותר לחוות את ההיסטוריה ולהתמודד עם משמעותה – האם זה צריך להיות רק מתוך תחושת הישג והגעה לשיא, או שמא דווקא מתוך התמודדות עם תודעת משבר ומבוכה? בלי לתת תשובה ברורה על שאלה זו שיבח המבקר את החלטתו של היסטוריון בכיר כאלבוגן לפנות לציבור הקוראים הרחב בעת מצוקתו, גם במחיר צמצום ההיקף של חיבורו.²²

אלבוגן היה הבולט בין כמה היסטוריונים מקצועיים מהאגף הליברלי, שהתגייסו לכתיבה ציבורית בשנים ההן. לצדו יצוין למשל איסמר פרוינדר, עמיתו בבית-הספר הגבוה ללימודי יהדות בברלין. שקיעת האמנציפציה בשנות השלושים והנסיונות להעריך באופן

18. Max Eschelbacher, 'Der deutsche Jude und der deutsche Staat', *Der Morgen*, Februar 1933, pp. 404-414. הציטוט מעמ' 414.

19. C. Seligmann (Gemeinderabbiner), 'Ein Glück, Jude zu sein?, Zum Schowusfest', *Frankfurter Israelitisches Gemeindeblatt*, Juni 1933

20. ראו למשל: Selma Stern, 'Eine kulturgeschichtliche Skizze', *Der Morgen*, April 1933, pp. 30-41; Stefan Fraenkel, 'Geschichte lehrt Gegenwart', *CVZ*, 19.4.1934; M. Fr. 'Regensburg im Mittelalter', *CVZ*, 19.7.1934. ראו בחלקו האחרון של המאמר התייחסות לציון שנת התשע-מאות לבית-הכנסת העתיק בוורמס בשנת 1934, וכן לאירועי היובל של הרמב"ם (1935) ושל דון יצחק אברבנאל (1937).

21. Ismar Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin 1935

22. Fritz Friedländer, 'Elbogens "Geschichte der Juden in Deutschland"', *Der Morgen*, November 1935, pp. 369-371

רחב את מקומה בהיסטוריה היהודית עשו את תחום המחקר העיקרי של פרוינר – תולדות האמנציפציה של יהודי פרוסיה – לאקטואלי מאוד, והוא יצא להגנת דרכה ההיסטורית של יהדות פרוסיה ואף לרהביליטציה של גיבורי העבר שלה.²³ דוגמה אחרת לפניית היסטוריונים מקצועיים לשיח הפופולרי היא כתיבתה של זלמה שטרן (טויבלר). במאמרים שפרסמה שטרן בשנים הראשונות של המשטר הנאצי – ובהם דיון ביוגרפי במשה מנדלסון, עיסוק בשאלות מורשת ההשכלה והאמנציפציה ועוד – ניכרה, לטענת הביוגרפית שלה מארינה ססנברג, מגמה של אמביוולנטיות גוברת בשאלת הסינתזה היהודית-גרמנית.²⁴ עם זאת, כהיסטוריונית מקצועית נרתעה שטרן מכל ניסיון לתת פשר למצוקות ההווה על בסיס אירועי העבר.²⁵ פעילותם של אלבוגן, פרוינר ושטרן ממחישה אפוא את מורכבות הרצף והתמורה בסוגיה שלפנינו – הנסיבות החדשות גרמו לשלושתם לפנות יותר מבעבר אל הכתיבה הפופולרית ולנסות להעביר מסרים רלוונטיים, ועם זאת הם הוסיפו לשמור על עקרונות היסוד המקצועיים שלהם ולא הציבו נרטיב היסטורי חדש לחלוטין.

כתיבתו של פריץ פרידלנדר, שהיה בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי דמות מרכזית במערכת החינוך היהודית הליברלית בברלין, יכולה לשמש דוגמה מרתקת לדרך הפעולה של פעיל ציבור לגיוסה של הכתיבה ההיסטורית לשירות הקהילה.²⁶ בספטמבר 1934 ניסה פרידלנדר לנתח את תפקידו של חקר ההיסטוריה היהודית לנוכח הצרכים האקטואליים הגוברים של הציבור היהודי הגרמני הנתון במשבר עמוק, וקרא מפורשות לפיתוחו של עבר שימושי. כתיבה היסטורית עכשווית, טען אז פרידלנדר, צריכה להתבסס על מגע עם חיי הציבור היהודי ועם צרכיו יותר ממה שהיה בעבר. עליה לסייע ליהודי הליברלי להתמודד עם המשבר העמוק שהאירועים בגרמניה הביאו על אמונתו ולנסות לתת פשר מחודש לתופעות יסוד בעולם היהודי, כמו שאלת היחסים בין היהודים לבין העמים.²⁷

23. Ismar Freund, 'Grundlagen der Emanzipation', *CVZ*, 7.11.1935; Ismar Freund, 'David Friedländer und die politische Emanzipation der Juden in Preussen', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, 6 (2) (1936), pp. 77-92
24. Marina Sassenberg, *Selma Stern (1890-1981), Das Eigene in der Geschichte*, London and Tübingen 2004, pp. 188-195
25. Selma Täubler-Stern, 'Das Judenproblem im Wandel der Zeiten', *CVZ*, 7.11.1935
26. Fritz Friedländer, על פעילותו החינוכית של פרידלנדר בשנים הראשונות לתקופה הנאצית ראו: 'Trails and Tribulations of Jewish Education in Nazi Germany', *LBIYB*, 3 (1958), pp. 187-201. 'Der Geschichtsunterricht in der jüdische Schule', *CVZ*, 10.5.1934
27. Fritz Friedländer, 'Hemmung und Ziel jüdischer Geschichtsforschung', *CVZ*, 6.9.1934

בנסיונותיו להגן על הזיכרון ההיסטורי של עידן ההשתלבות היהודית בגרמניה התמודד פרידלנדר עם טענותיהם של דוברים ציונים מצד אחד, ולהבדיל – של פרשנים נאצים מן הצד האחר, שהציגו את התמוטטותן של האמנציפציה והאסימילציה של היהודים כראיה לכך שהן היו מהלך מוטעה מלכתחילה. במאמר שפרסם באוגוסט 1934, האחרון בסדרה של שבעת המאמרים על תולדות יהודי גרמניה, שהזכרתי לעיל, תיאר פרידלנדר את תקופת האמנציפציה כחוליה במחזור היסטורי של עליות וירידות.²⁸ כל התקופות, כך קבע, קרובות לאלוהים באותה המידה, ועל כן יש לשפוט כל תקופה רק בייחודה, כמכלול כשהוא לעצמו, בלי להטיל עליה את ערכי ההווה.

הופעתה של תפיסת ההיסטוריה המחזורית, ברוח זו שהתווה פרידלנדר, היתה במידה רבה חידוש בן הזמן בשיח הציבורי היהודי הגרמני. רעיונות כאלה הופיעו אמנם בכתיבתם של היסטוריונים ואינטלקטואלים יהודים מסוימים לפני 1933, אך רק השינוי העמוק שחל במצבם של יהודי גרמניה וההכרה הגוברת בשקיעתו ואף בקריסתו של אידאל הקדמה הביא לידי כך שהם הוצגו על בימות פופולריות והפכו במובהק ל'עבר שימושי'. תפיסת המחזוריות בלטה בתגובתם של אינטלקטואלים ופעילי ציבור יהודים ליברלים על מתקפתו החזיתית של הרב יואכים פרינץ על דרכם של יהודי גרמניה בעידן המודרני, ואף ערכו רהביליטציה לעידן הגטו.²⁹ 'ההיסטוריה שלנו מתאפיינת בעליות ובירידות נצחיות', טען בתגובה הרב הליברלי הברלינאי מנפרד שוורסנסקי. אחרי זמנים של הצלחה חיצונית, שהם כמעט תמיד זמנים של 'אסימילציה' באים זמנים של סבל. שניהם חיוניים ובסופו של דבר גם פוריים.³⁰ תגובה שיטתית יותר לנאומיו ולספרו של פרינץ היתה בהרצאות הציבוריות, במאמרים ובעיקר בספר שפרסם ברוננו וייל, סגן יושב-ראש האגודה המרכזית. וייל סקר במפורט את תולדות היהודים בגרמניה מהעידן הרומי ותיאר את ההיסטוריה שלהם כמתאפיינת מאז ראשיתה 'בקווים גליים גדולים עם גבהים תלולים ותהומות מחרידים'.³¹ אימוץ תפיסה היסטורית כזאת בידי כותבים ליברלים אפשר להם להגן, ולו חלקית, על הערכים ועל הלגיטימיות ההיסטורית של עידן האמנציפציה, גם אם נאלצו להכיר שהוא בא אל קצו. בתפיסה זו הובלע גם רמז של תקווה ליהודי גרמניה, שהתקופה הקשה העוברת עליהם תסתיים באופן בלתי-נמנע בשינוי מגמה ובשיפור מצבם. פן נוסף בחתירתו של פרידלנדר ליצור עבר שימושי בא לידי ביטוי בקריאת התיגר הפומבית האמיצה שלו על ההיסטוריון הנאצי וילהלם גראו – הממונה על העיסוק

Fritz Friedländer, 'Jüdische Assimilation im Zeitalter der Emanzipation', *CVZ*, 28. 30.8.1934

Michael A. Meyer: ראו את זכרונותיו של פרינץ: Joachim Prinz, *Wir Juden*, Berlin 1934 .29
(ed.), *Joachim Prinz, Rebellious Rabbi: An Autobiography – The German and Early American Years*, Bloomington, IN 2007

'Joachim Prinz: Wir Juden, Angezeigt von Rabbiner Dr. Manfred Swarsensky', *CVZ*, 30. 16.11.1933

Bruno Weil, *Der Weg der deutschen Juden*, Berlin 1934, p. 13 .31

ב'תולדות השאלה היהודית' ב'מכון להיסטוריה של גרמניה החדשה', שפעל בחסות המשטר.³² פרידלנדר יצא לא רק נגד גישותיו של גראו, אלא גם נגד מה שהוא ראה כהתקבלותן החיובית בחוגים הציוניים, שעשו בהן שימוש לניגוח היהדות הליברלית. הוא לא ניסה להטיף לכינונם מחדש של הערכים הליברליים בפוליטיקה – יעד שהציגו במפורש כלא־רְאלי – אלא לשמירת כבודה של מורשת העבר הליברלי, וממילא גם כבודו העצמי של הציבור שהוא ייצג.³³ זה לא היה המקרה היחיד שכותב יהודי ביקר עמדות ותפיסות היסטוריות שהציגו פרשנים נאצים. בנסיבות שבהן כבר מזמן לא היה אפשר לבקר את מדיניותו של השלטון הנאצי, ודאי לא בעיתון יהודי, עדיין היה באפשרותם של פעילי ציבור ואינטלקטואלים יהודים להשתמש בעיתונות היהודית ככלי לביקורת גלויה על תפיסות העבר הנאציות.³⁴ העבר נעשה אפוא שימושי גם בכך שהעיון בו היה מוקד יוצא דופן שאפשר לדוברים יהודים לבטא את הסתייגותם מהתפיסות הנאציות.

ב

במרכז תרבות הזיכרון שגיבשה יהדות האמנציפציה הצרפתית במהלך המאה ה-19 עמדה מורשת המהפכה הצרפתית. חלק הארי של יהודי צרפת החל לקראת אמצע המאה לאמץ אתוס שכונה לאחרונה במחקר 'יהדות רפובליקנית', ותפס את אירועי המהפכה הצרפתית בכלל ואת הענקת האמנציפציה ליהודים בפרט כהתרחשות משיחית ששינתה מן היסוד את מערכת היחסים בין יהודים ללא־יהודים. תפיסה זו של המהפכה שימשה בסיס לכינון הזהות היהודית הצרפתית המודרנית.³⁵ בתקופה זו הלכה והתבססה בזיכרון הקולקטיבי

32. על המכון הנאצי שגראו פעל במסגרתו ראו: Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*, Stuttgart 1966; Patricia von Pape, '“Scholarly” Antisemitism during the Third Reich: The Reichsinstitut's Research on the Jewish Question, 1935-1945', Ph.D. dissertation, Columbia University, New York 1999, ועל פעילותו של גראו, עמ' 68 ואילך.

33. Fritz Friedländer, 'Eine Charakterbild in der Geschichte, Zu Wilhelm Grau: "Wilhelm v. Humboldt"', *CVZ*, 7.11.1935

34. K. L., 'Zwei Seiten der Judentum, Was wollen die Juden?', *Jüdische Rundschau*, 13.2.1934; 'Die deutsche Judenheit des spätmittelalters', *Israelitisches Familienblatt*, 15.11.1934; Hans Liebeschütz, 'Zur Frage des jüdischen Geschichtsbildes von heute', *Gemeindeblatt der Deutsch-Israelitischen Gemeinde zu Hamburg*, 12.6.1936

35. חיים ברקוביץ, *מסורת ומהפכה: תרבות יהודית בצרפת בראשית העת החדשה*, ירושלים תשס"ז, עמ' 311-329; Michael Marrus, *The Politics of Assimilation: A Study of the French Jewish Community at the Time of the Dreyfus Affair*, Oxford 1971, pp. 86-121; Jay R. Berkovitz, *The Shaping of Jewish Identity in Nineteenth-Century France*, Detroit, MI 1989

'עבר שימושי' לנוכח משבר יהודי אירופה

של יהודי צרפת תפיסה שהדחיקה את החרדות והקשיים שהתמודדו עמם היהודים בצרפת בעידן המהפכה לטובת גלוריפיקציה – תפיסה ולפיה ההיסטוריה נעה במהירות קדימה – ואופטימיות מלאה.³⁶

בין מלחמות העולם היתה יהדות צרפת מפוצלת לשתי קבוצות עיקריות: היהודים הצרפתים המקומיים והיהודים המהגרים המזרח-אירופים. לשתי הקבוצות הללו, שלא היו מונוליתיות, היו מסגרות ארגוניות ותרבויות פוליטיות שונות, ודובריהן התבטאו בענייני השעה בכטאונים שונים ובלשונות שונות – צרפתית וידיש. הבדלים אלו ניכרו מטבע הדברים גם בנרטיבים היסטוריים ובסמלי עבר שדוברי הקבוצות הללו, על פליהן, נאחזו בהם ונוקקו להם בתגובה על האתגרים הקשים שהעמידה האנטישמיות העולה בשנות השלושים בפני האמנציפציה בגרמניה, באירופה בכלל ואף בצרפת.³⁷

כמו בגרמניה, כך גם בקרב היהודים המקומיים בצרפת עמדו דווקא רבנים מודרניים בעלי הכשרה היסטורית במרכז תהליך יצירתו והפצתו של העבר השימושי. דובריה של הקהילה היהודית הצרפתית התבטאו בנושאים אלו בכמה כתבי עת ובהם *L'Univers Israélite*, הביטאון של ממסד הקונסיסטוריה בפריז, *Archives Israélites*, בטאונם של פורשי הקונסיסטוריה בעלי הנטייה היהודית הלאומית יותר, ו-*La Tribune juive*, בטאונם השמרני של יהודי מזרח צרפת. בשנות השלושים הוסיפה המהפכה להיתפס בעיני היהודים הצרפתים כאירוע החשוב ביותר בהיסטוריה היהודית המודרנית, והם הוסיפו לראות קשר עמוק בינו לבין זיקתם העכשווית למולדתם.³⁸ למרות עליית כוחו של הימין האנטי-רפובליקני בצרפת נמנעו דוברי היהדות הצרפתית המקומית מלהציג את ערכי ה-14 ביולי כשנויים במחלוקת פנים-צרפתית, ובמקום זה הסתפקו על-פירוב בהתייחסות החגיגית והטקסית לחגה הלאומי של צרפת.³⁹

עיסוקם של דוברי היהדות המקומית בדימויי העבר במחצית הראשונה של שנות השלושים לא היה אינטנסיבי כמו בגרמניה, אך הוא הלך וגבר בשנותיו האחרונות של העשור, ככל שהתברר שהאירועים והאווריה בגרמניה והאיום הפשיסטי משפיעים על מצב היהודים באירופה כולה. ברקע להתגברות זו עמדה תחושת חוסר הנוחות שלהם בשאלת

36. ברקוביץ, מסורת ומהפכה, עמ' 14-15, 137-138.

37. מבט כולל על יהודי צרפת בין מלחמות העולם ראו: Paule E. Hyman, *The Jews of Modern France*, Berkeley, Los Angeles and London 1998, pp. 137-159

38. David H. Weinberg, *A Community on Trail: The Jews of Paris in the 1930's*, Chicago & London, 1977, p. 46. בעיתונות היהודית הצרפתית הופיעו מדי שנה בשנה דיווחים על טקסים חגיגיים שהתקיימו בקהילות השונות לרגל ה-14 ביולי. ראו למשל: 'Fête du 14 Juillet à la Synagogue', *La Tribune juive*, 21.7.1933

39. רמזות אקטואליות בדרשה שנשא לכבוד ה-14 ביולי הרב הראשי של שטרסבורג ראו: 'Le quatorze juillet au temple consistorial: Un émouvant sermon de Mr. Le Grand-Rabbin', *La Tribune juive*, 17.7.1936

המהגרים והפליטים שרצו להיכנס לתחומה של צרפת, שרבים מהם היו יהודים.⁴⁰ באווירה הציבורית העוינת שנוצרה ראו דוברי היהדות המקומית צורך להדגיש את שורשיותם בצרפת ולבטא את אמונתם במורשת המהפכה והאמנציפציה. בד בבד, מתוך חתירתם לסולידריות עם מצוקתם של היהודים מחוץ לצרפת, התבטאו מקצתם בזכות אפשרות שילובם של היהודים המהגרים בחברה הצרפתית. הפנייה אל העבר היתה אחת הדרכים הבולטות לבטא את המסר הזה.

העיסוק בהיסטוריה של ההגירה היהודית לצרפת על רקע אירועי ההווה ניכר כבר בשנים 1933-1934 על רקע בואם של הפליטים היהודים הראשונים מגרמניה הנאצית לצרפת. כותבים שנדרשו לסוגיה זו ניסו להציג היסטוריוזיה של צרפת כארץ קולטת פליטים, מקום המפלט הטבעי לפליטי האנטישמיות בזמן החדש, וממילא גם לפליטי המשטר הנאצי.⁴¹ ניסיון שיטתי יותר להציג את מכלול ההיסטוריה היהודית בצרפת באופן שישלב בין הדגשת מושרשותם של היהודים בה לבין הלגיטימציה של קליטת המהגרים החדשים ניכר בספרו של הרב ליאון ברמן, הרב הראשי של ליל. ברמן הציג את היהדות הצרפתית כפסיפס רב-פנים המורכב ממגוון של קבוצות עם מסורות תרבותיות שונות. לדבריו, לא היתה כלל היסטוריה יהודית צרפתית אחת עד המהפכה, אלא כמה היסטוריות, שכל אחת מהן התפתחה במקביל.⁴² יתרה מזו, ברמן מדגיש את הרצף רב-השנים של ההתיישבות היהודית בצרפת מהעת העתיקה. צו הגירוש של 1394 חולל, לטענתו, עוול חמור לקהילה שחיה בצרפת ותרמה לשגשוגה במשך ארבע-עשרה מאות שנים.⁴³ אל מול עידן ארוך זה, כפי שמציגו ברמן, 'מתכווצות' ארבע מאות השנים שחלפו מאז גירוש היהודים מצרפת ועד האמנציפציה – תיקונו של העוול במונחיו של ברמן – ומצטיירות כמעין הפרעה זמנית לרצף הטבעי הזה. בספר אף ניכרת המגמה להציג את הסיפור היהודי כך שיאפשר לשלב בו את היהודים המהגרים. כך בחר ברמן להדגיש את התגייסותם של

40. על המדיניות הצרפתית, דעת הקהל ודילמות ההנהגה היהודית הצרפתית בשאלת הפליטים בשנים אלו ראו: Vicki Caron, *Uneasy Asylum: France and the Jewish Refugee Crisis, 1933-1942*, Stanford 1999

41. ראו למשל: H. Prague, 'Une histoire qui recommence', *Archives Israélites*, 16.3.1933; S. Posener, 'L'immigration des Juifs allemands en France sous le Premier Empire', *L'Univers Israélite*, 9.3.1934, 16.3.1934, 23.3.1934; M. Vichniac, 'La problématique des Apartrides', *L'Univers Israélite*, 17.7.1936

42. Leon Berman, *Histoire des Juifs de France des origines à nos jours*, Paris 1937, pp. 7-8

43. Ibid., p. 207. דוגמה נוספת להצגתה של תמונת עבר יהודית המדגישה רצף רב דורות של התיישבות יהודית בצרפת אל מול טענות אנטישמיות על היותם של היהודים בצרפת זרים שחדרו אליה מבחוץ, ראו: Jean Davray, 'Un antisémite qui s'ignore', *L'Univers Israélite*, 25.2.1938

13,000 יהודים חסרי אזרחות צרפתית למלחמת העולם הראשונה ואת נכונותם לסכן את חייהם למען הארץ שאליה הם היגרו רק שנים ספורות לפני כן.⁴⁴

דוגמה בולטת יותר להתגייסותו של רב היסטוריון יהודי צרפתי ליצירתו המודעת של ‘עבר שימושי’ שיהווה מקור לעידוד ולנחמה לבני קהילתו היה הספר ‘עדויות על ישראל’, פרי עטו של הרב יעקב קפלן, ששימש רב של בית-הכנסת הוותיק בפריז-Notre-Dame-de-Nazareth.⁴⁵ הספר יצא לאור בשנת 1938, ובו ליקט קפלן מאות קטעים קצרים, פרי עטם של דמויות מפתח בהיסטוריה ובתרבות הצרפתית, בסוגיות הנוגעות ליהדות וליהודים. הוא ארגן את הדברים על-פי נושאים שהעסיקו את יהודי צרפת, כגון תרומת היהודים לתרבות צרפת ויחסם של הצרפתים לאנטישמיות. כבר במבוא הסביר קפלן לקוראיו את נקודת המוצא שלו – הזעזוע מפני עלייתה של האנטישמיות בגרמניה וההיאחזות במורשת האנטי-אנטישמית של צרפת. לדבריו, מתקיים ניסיון מחדש להסית את הצרפתים נגד היהודים, אך כל עיון בעמדותיהם של הוגי הדעות הצרפתים כלפי היהודים, ובכלל זה בעבודותיהם של מי שמיוחסת להם אנטישמיות, מראה עד כמה מופרך וחסר סיכוי יהיה הניסיון הזה. קיבוץ התבטאויותיהם של מיטב ההוגים הצרפתים בנושא נועד אפוא בעיני קפלן להמחיש ולבסס את קיומו של אינסטינקט צרפתי עמוק נגד האנטישמיות.⁴⁶

אופי עבודתו של קפלן ככלי פוליטי למאבק באנטישמיות נדון במפורש באפריל 1938 במאמר ביקורת שפרסם אחד מדובריה הצעירים של הנהגת הקונסיסטוריה, ריימון-ראול למבר, ב-*L’Univers Israélite*, בטאונם הממסדי של היהודים הצרפתים המקומיים.⁴⁷ לדבריו, במאה שלנו, שתוכל להופיע בעתיד כמאה של ההוצאה לאור, מאה שבה התעמולה נעשתה נשק מקובל בידי ממשלות, יש צורך להשתמש בכלי הזה גם כמגננה של אזרחים מותקפים, כפי שעושה קפלן. הטקסטים שאסף הרב מסייעים, לדבריו למבר, לכל מאבק בנידוי ובאפליה של יהודים. ברוח דבריו של למבר, חשוב לציין שהרגש שלו לא היה בתכנים חדשים שעלו בעבודת הכינוס של קפלן, אלא בעצם ההתגייסות למאבק

44. Berman, *Histoire des Juifs de France des origines à nos jours*, p. 444. מאמר ביקורת על ספרו של ברמן ראו: S. Posener, ‘Revue des livres: Histoire des Juifs de France’, *L’Univers Israélite*, 18.3.1938

45. Jacob Kaplan, *Témoignages sur Israël dans la littérature française*, Paris 1938. וראו את הידרשותו של קפלן לעבודתו זו בריאיון אתו ארבעים שנה אחר-כך, ובו טען שהיא נועדה בעיקר להעלות את המורל של היהודים לנוכח המערכה האנטישמית האלימה בצרפת: Pierre Pierrard, *Justice pour la foi juive: Pierre Pierrard interroge le Grand Rabbin Kaplan*, Paris 1977, pp. 58-60. על ‘עדויות על ישראל’ ראו גם: דוד שפירא, ‘בעין הסערה: הרב הראשי יעקב קפלן, תהפוכות של הקהילה היהודית בצרפת במאה ה-20’, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס”ה, עמ’ 126-130.

46. Kaplan, *Témoignages sur Israël dans la littérature française*, pp. 4-7.

47. Raymond-Raoul Lambert, ‘La thèse d’Israël dans la symphonie française’, *L’Univers Israélite*, 8.4.1938

תעמולתי מהסוג הזה. קפלן ניסה לבנות תמונת עבר שתשרת את עקרונות היסוד של האתוס היהודי הרפובליקני ככלי למאבק באיום הפשיסטי.

למבר התייחס לעוד שימוש בעבודת הכינוס של קפלן – הפנייתה ככלי להנחלת החוויה היהודית הצרפתית לציבור המהגרים היהודים. יהודים אלו שבאו אחרינו לצרפת, גרס למבר, לא יוכלו להאשים אותנו באימוץ המורשת העולה מעבודתו של קפלן. בהיותו נתון, יחד עם קוראיו, תחת רושם הזעזוע שעורר האנשלוס של אוסטריה בקרב יהודי צרפת, הציע אפוא למבר לקוראיו לשאוב מעבודתו של קפלן חיזוק לאמונתם בקדמה. לדבריו, הספר מראה שהגל האנטישמי החדש אינו אלא ליקוי מאורות בן חלוף, שלא יוכל אף פעם להחשיך את אור השמש של החירות הצרפתית.

מפעל כינוס אחר פרי עטו של רב היסטוריון, שיצא לאור באותה השנה, היה עבודתו של הרב נתן נטר על תולדות קהילת מץ. נטר, ששימש עשרות בשנים הרב הראשי של העיר והאזור, תיאר את קהילת מץ כמיקרוקוסמוס של ההיסטוריה היהודית הצרפתית, וחתר, בעזרת תיעוד תולדותיה, לבסס את זיקתם ההיסטורית של היהודים לצרפת כולה. אופיו של עיון היסטורי זה כ'עבר שימושי' ניכר כבר במבוא שכתב ז'ורז' סמואל, נשיא הקונסיסטוריה של האזור – נוסף על תיעוד מקיף של הקהילה מראשיתה יש פה גם ביטוי לאמונה בעתידה ובנצחיותה, למרות זרמים מזיקים חולפים.⁴⁸ גם במקרה הזה מדובר בהעצמה של נרטיב היסוד של יהדות האמנציפציה, ולא בשינוי שחל בו. לאחר שתיאר את חיי היהודים במץ בימי הביניים המוקדמים כמבצר של אחווה יהודית-נוצרית, ובכלל זה תיאור קצר של עידן מסעי הצלב, פנה נטר לעידן המודרני וייחד מקום רב לתקופת המהפכה, המתוארת אצלו מנקודת מבט כלל-יהודית-צרפתית ולא רק מקומית.⁴⁹

עיון בעיתונות היידיש שיצאה לאור בפריז והיתה גורם מרכזי בחיי ציבור המהגרים היהודים ממזרח אירופה, שמנו בשנות השלושים כמחצית מכלל היהודים בצרפת, מראה שגם הם הרבו להתעניין ולעסוק בהיסטוריה היהודית בצרפת, אף שזו לא היתה היסטוריה שהכותבים והקוראים של עיתונות זו יכלו לייחס ישירות לאבותיהם. כמי שבאו מתרבות יהודית שכבר במאה ה-19 גילתה התעניינות ערה במהפכה הצרפתית, ולעתים נמשכו להגר דווקא לצרפת משום שראו בה ארץ המהפכה והצדק, הם נטו לעסוק בהיסטוריה הזאת, בראש ובראשונה במהפכה הצרפתית ובמורשתה, כדרך להתחבר הן לערכים האוניברסליים המזוהים עמה והן למיתוסים יוצרי המולדת של היהדות הצרפתית המודרנית. הדברים ניכרו בראש ובראשונה בשני היומונים שיצאו לאור בפריז: פריזער היינט, בטאנו של המחנה המרכזי של המהגרים שניסה לשלב בין לאומיות יהודית מתונה להשתלבות היהודים בסביבה הצרפתית, והמתחרה הקומוניסטי שלו, נייע פרעסע.⁵⁰

48. Georges Samuel, 'Préface', in: Nathan Netter, *Vingt siècles d'histoire d'une Communauté juive (Metz et son grand passé)*, Paris 1938, p. xii

49. Ibid., pp. 152-183

50. Nancy L. Green, 'La révolution dans le monde des immigrants juifs', in: Pierre Birnbaum (ed.), *Histoire politique des immigrants juifs*, Paris 1977, p. 107

בשונה מדוברי הממסד היהודי הצרפתי, לא נרתעו דוברי קהילת המהגרים מהצגת העימות הפנים-צרפתי בנוגע לערכי המהפכה ורתימת מורשת ה-14 ביולי לצדם. מגמה זו בלטה למשל ברשימותיו של מארק יארבלום, אחת הדמויות המרכזיות בהנהגת הפדרציה של ארגוני המהגרים בצרפת. גורלה של הדמוקרטיה הצרפתית, כתב יארבלום בפברואר 1934, קשור עתה לגורלה של אירופה כולה, והמאבק אינו רק מאבק חיצוני עם כוחות המתנגדים לעקרונות המהפכה (ובראשם גרמניה הנאצית), אלא גם מאבק פנימי בצרפת עצמה. נצחון כוחות הימין הקיצוני משמעותו תהיה ביטול החירויות הבסיסיות ביותר של האדם והאזרח, כמו חיסול עקרונות המהפכה הצרפתית הגדולה של 1789 ושל הרפובליקה השלישית שהתבססה על העקרונות האלה.⁵¹

מלבד אזכור ההיסטוריה במאמרים פובליציסטיים, כמו אלו של יארבלום, ניכרה הפנייה אל העבר באופן שיטתי יותר בסדרות של מאמרים היסטוריים פופולריים. בשנים 1935-1936 התפרסמה בפריז ערך היינט סדרה של יותר משבעים מאמרים על תולדות יהודי צרפת.⁵² פרסומה של סדרה כזאת נועד, כך נראה, להציע לקוראי היידיש גרסה פופולרית של ההיסטוריה היהודית בצרפת. מגמה ביקורתית יותר, ולעתים אף פולמוסית, ניכרה בסדרה אחרת של מאמרים שפורסמה בפריז ערך היינט באביב 1937, פרי עטו של יוסף הולנדר, על תולדות היהודים באלזס-לורן – ערש היהדות הצרפתית האשכנזית המודרנית. הולנדר גייס את ההיסטוריה הזאת לא רק ככלי לביסוס שאיפתם של היהודים המהגרים להשתלב כשווי זכויות במרחב הצרפתי, אלא גם כמקור להעברת ביקורת על היהודים הצרפתים המקומיים. למשל, במאמר השלישי בסדרה הוא נדרש להיסטוריה של יהודי אלזס-לורן כדי לשפוט את היהודים הצרפתים בני זמנו על הדרך שבה הם מתייחסים בהווה למהגרים ולפליטים היהודים הבאים לצרפת – כמו אביון שעלה לגדולה ולעושר ומתנכר במצבו החדש לאחיו לצרה, כי הם מזכירים לו את מוצאו ועלולים להפריע להתקדמותו.⁵³

ביטוי מרכזי להודקקותם של דוברי המהגרים למורשתה ההיסטורית של המהפכה בזמן העמקת המשבר הפנימי בצרפת והאיום מבחוץ אפשר למצוא בסדרה ובה עשרים מאמרים על היהודים בתקופת המהפכה הצרפתית, וגם זו פורסמה בפריז ערך היינט מאפריל עד יולי 1938. מאמרים אלו, פרי עטו של וולף וועיווארקא, היו ביסודם סקירה היסטורית

Juifs de France, Paris 1990, pp. 153-162
ממזרח אירופה בפריז בתקופה זו ועל מקומה במרקם החיים שלהם ראו: Shmuel Bunim, 'La presse yiddish parisienne dans l'entre-deux-guerres: un miroir du monde du travail', *Archives Juives*, 33, 2 (2000), pp. 47-66

51. מארק יארבלום, 'דער פאליטישער קריזיס אין פראנקרייך', פריז ערך היינט, 9.2.1934. גישה זו של יארבלום קיבלה ביטוי שיטתי יותר כעבור כשנה וחצי במאמר שפרסם לרגל ה-14 ביולי של שנת 1935, ועל כך להלן בחלקו האחרון של המאמר.

52. א' געלערנטער, 'די געשיכטע פון די אידאן אין פראנקרייך', פריז ערך היינט, 1935-1936.

53. יוסף האלענדער, 'אידען אין עלזאס-לאטרינגען', פריז ערך היינט, 30.3.1937.

עניינית שנועדה להנחיל לקוראי היידיש את סיפור המהפכה מהזווית היהודית, אך פה ושם נכללו בהם רמזים אקטואליים ואנלוגיות בין אירועי העבר לאתגרי ההווה. טבעי הדבר, כך כתב וועיווארקא במאמר שפתח את הסדרה שבועות אחדים לאחר האנשלוס של אוסטריה, שהפשיזם, המנהל עתה מסע צלב נגד ערכי המהפכה הצרפתית, משלב מאבק בדמוקרטיה באופן כללי עם חתירה לביטול שוויון הזכויות של היהודים.⁵⁴ בהמשך הדגיש וועיווארקא את המאבקים הגדולים שהתנהלו בנושא האמנציפציה של היהודים, ואפשר להבין מדבריו שהוא רואה את עצם המאבק להשגת האמנציפציה חלק ממורשת המהפכה – תיאור שמשמעותו האקטואלית באביב 1938 היתה ברורה.⁵⁵ במאמרים אחרים הוא הציג את הציבור הצרפתי כמי שקיבל את האמנציפציה בשביעות רצון ובאהדה, בעוד הפעילות נגדה היתה בעיקרה השמצות של גורמי ימין שמרניים ורתיים – גם תיאור זה עולה בקנה אחד עם תפיסתם של יהודים בצרפת את מצבם האקטואלי.⁵⁶ וועוויארקע לא נרתע גם מלהציג את הצד האפל של המהפכה, אך בסופו של דבר חתם את סדרת המאמרים בקביעה שהמהפכה הביאה לעולם את שוויון הזכויות ליהודים ואת העקרונות ההומניטריים שישובו לגבור, כך תקוותו, על הברבריות והעריצות השולטות בשנת 1938 בכמה מדינות.⁵⁷ מורשת המהפכה שבה ונדונה בפריזער היינט בשנת 1939 לרגל ציון יובל המאה וחמישים לפריצתה. על רקע הידרדרות המצב באירופה הוצגו זכרון המהפכה והמלחמה שבעקבותיה כבסיס למאבק העתידי עם הגרמנים.⁵⁸

לאחר נציגי המהגרים, שנטו למרכז או לשמאל המתון וראו בערכי 1789 נקודת מוצא למאבקה העכשווי של צרפת הרפובליקנית באויביה מבית ומחוץ ולמאבקים של היהודים באנטישמיות, החלו גם הקומוניסטים היהודים להידרש להיסטוריה הצרפתית ולסמליה. ברקע לכך עמדה המעורבות הפעילה של המפלגה הקומוניסטית הצרפתית במאבקה האנטי־פשיסטי של החזית העממית במחצית השנייה של שנות השלושים, ונכונותה

54. ו' וועוויארקע, 'אידן אין דער פראנצויזישער רעוואלוציע', חלק ראשון, פריזער היינט, 8.4.1938.

55. הנ"ל, 'אידן אין דער פראנצויזישער רעוואלוציע', חלק שלישי: 'דער קאמף פאר עמאנציפאציע', פריזער היינט, 17.4.1938; הנ"ל, חלק שמיני, 'פריזער קאמונע שיקט א דעלעגאציע צו דער נאציאנאל-פארזאמלונג', שם, 13.5.1938.

56. הנ"ל, 'אידן אין דער פראנצויזישער רעוואלוציע', חלק אחד-עשר: 'ווי אזוי די אידישע גלייכבארעכטיגונג איז אויפגענומען געווארען', שם, 7.6.1938.

57. התייחסויות לתופעות השליליות ראו: ו' וועוויארקע, 'אידן אין דער פראנצויזישער רעוואלוציע', חלק ארבע-עשר: 'דער רעליגיעזער טעראר', שם, 24.6.1938; הנ"ל, חלק חמישה-עשר: 'אידן און דער 'קולט פון שכל'', שם, 1.7.1938; חלק שבע-עשר, 'עקאנאמישער טעראר', שם, 26.7.1938. המאמר שסיים את הסדרה: 'אידן אין דער פראנצויזישער רעוואלוציע', חלק עשרים: 'נאכץ טערמידאר', שם, 12.8.1938.

58. 'חאמסקי', 'פראנקרייך האט צוריקגעפונדען איהר כח', שם, 16.7.1939; יוסף קרוק, '150 יאהר נאך דער פראנצויזישער רעוואלוציע', שם, 16.7.1939.

להתחבר מחדש אל המיתוסים הלאומיים הצרפתיים ואף לפתח גרסה משלה למורשת המהפכה.⁵⁹ על רקע זה ניסו גם כותבים קומוניסטים יהודים, שנקודת המוצא שלהם היתה מנוכרת למסורת הפוליטית הלאומית הצרפתית, ליצור מעל דפי היומון שלהם, נייע פרעסע, גרסה משלהם להיסטוריה הצרפתית ולחלקם של היהודים בה.

ב-14 ביולי 1937 ייחד נייע פרעסע כמה עמודים לציון התאריך ההיסטורי, ולמעשה ציין שני מועדים – יום השנה ה-148 להסתערות על הבסטיליה ויום השנה השני להפגנת ההמונים של 1935 שהביאה לידי כינון החזית העממית בצרפת. פרשן העיתון א' ראיסקי (שם העט של הפעיל הקומוניסטי הצעיר אדם ראיגאדסקי) נטה יותר מהכותבים בפריזער היינט לחדד את הממד האקטואלי באזכור אירועי 1789 ולהציגם כשנויים במחלוקת בחברה הצרפתית בת הזמן. לדבריו, שליטיה של צרפת ניסו להשכיח מהעם את משמעותה האמיתית של המהפכה ולעוות את ההיסטוריה, ורק לאחרונה – במשתמע ב-14 ביולי 1935 – שב יום זה להיות יום החירות, כפי שהיה במקורו. הפשיזם אינו אלא הבסטיליה של המאה שלנו, הוסיף ראיסקי, וכמו ב-1789 כך גם עתה תצליח רק ברית של מעמד הפועלים עם הזעיר בורגנים להתגבר עליו.⁶⁰ ראיסקי וכותבים קומוניסטים יהודים אחרים אף הדגישו את מעורבותם של היהודים בצרפת באירועים מהפכניים בעבר (ב-1789 וכן ב-1848 ובקומונה הפריזאית ב-1871) כדי לשרת את הגאווה היהודית ולנכס יסודות של ההיסטוריה הצרפתית גם בעבור המהגרים הפרולטרנים המזרח-אירופים שנטו לקומוניזם.⁶¹

פנייתם של הדוברים הקומוניסטים היהודים אל ההיסטוריה הצרפתית בלטה בגליון היובל החגיגי שבו ציין בטאונם בשנת 1939 את יובל המאה וחמישים למהפכה, ונדרונה בו בהרחבה, מנקודת מבט מרקסיסטית, ההיסטוריה של יהודי צרפת בעידן המהפכה ומעורבותם הפעילה בה⁶² ברוח אופיינית לפרשנות הקומוניסטית הצרפתית טען אחד הכותבים היהודים שאירועי המהפכה הגיעו לשיאם לא בשנת 1789 אלא ב-1793-1794, והציג את המנהיגים הרדיקליים ביותר של המהפכה, בראש ובראשונה רובספייר, כגיבוריה הגדולים ביותר.⁶³

59. Julian Jackson, *The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38*, Cambridge 1988, pp. 39-40, 120-121

60. אדם ראיסקי, 'א גרויסע ראטע', נייע פרעסע, 14.7.1937. לייצוג יהודי קומוניסטי נוסף של מהפכת 1789 כמורשת צרפתית אנטי-פשיסטית, בהדגשת היותה שנויה במחלוקת ונתונה במאבק בתוך הקהילה הפוליטית הצרפתית, ראו: י' לערמאן, 'נאכן קאנגרעס אין ארל, די היסטארישע מיסיע פון פאלקס-פראנט-פראנקרייך', שם, 8.1.1938.

61. ראו גם: ז' שייקאווסקי, 'א יידישער יאקאבינער-קלוב בעייס דער גרויסער פראנצויזישער רעוואלוציע', שם, 14.7.1937, ומאמר המשך ב-15.7.1937.

62. י' פאנין, 'פראנצויזישע רעוואלוציע גיט יידן גלייכבארעכטיקונג', שם (יוביליי-אויסגאבע), פברואר 1939, עמ' 20-21.

63. ארן בעקערמאן, 'הונדערט פופציק יאר פראנצויזישע רעוואלוציע', שם, עמ' 20-21.

עיתונות היידיש היהודית בצרפת, על שתי זרועותיה העיקריות, היתה, כך נדמה, רגישה יותר מזו היהודית הצרפתית לתמורה הכוללת שהתרחשה במעמד היהודים באירופה, וכן למשמעותו של המאבק הפוליטי הפנים-צרפתי. נסיונותיהם של הכותבים לפנות אל ההיסטוריה ולהיאחז בעבר למטרות אקטואליות היו ישירים ומפורשים יותר – ביטוי לתמורה שהמציאות המשברית של שנות השלושים יצרה אצלם. תרמה לכך גם התרבות הפוליטית היהודית המזרח-אירופית, וכן העובדה שזו היתה עיתונות עם צביון אתני מובהק, שלא היתה מחויבת לנוסחת האמנציפציה הליברלית של השתלבות היהודים בחברה הצרפתית, שביסודה עמדה הרדוקציה של הזהות היהודית לדת. כמהגרים אפשר לראות בהדרשותם של דוברי המהגרים המזרח-אירופים להיסטוריה הצרפתית ולתולדות יהודי צרפת ביטוי מובהק לפנייה אל ההיסטוריה ככלי פוליטי לרכישת לגיטימציה וכינון זיקה למולדתם החדשה, מה שבלט במיוחד בתמורה שחלה אצל הדוברים היהודים הקומוניסטים במחצית השנייה של שנות השלושים.

ג

מהמחצית השנייה של המאה ה-19, ובעיקר מאז שהוענקה אמנציפציה מלאה ליהודי הונגריה בשנת 1867, הלך והתגבש ביהדות הונגריה מחנה מרכזי שזוהה עם אתוס ההשתלבות והאמנציפציה. מחנה זה כלל בראש ובראשונה את הקהילות הנאולוגיות (הליברליות) ובהדרגה הצטרפו אליו גם דוברי הסקטור האורתודוקסי המודרני (להבדיל מהאורתודוקסים הקיצונים שרבים מהם היו חסידים), שאימצו ערכים פוליטיים דומים.⁶⁴ נתנאל קצבורג, שהתווה את פניה של ההיסטוריוגרפיה היהודית ההונגרית המודרנית, קבע שהיא היתה כלי שרת במאבקם הפוליטי של היהודים על זכויותיהם ולמען השתלבות בחברה ההונגרית. לדבריו, ההיסטוריונים המרכזיים שפעלו בעידן הליברלי הדואליסטי בהונגריה (1867-1914), הבליטו בעבודותיהם את קדמוניותם ועומקם של הקשרים בין

64. על מאפייני הזהות של יהדות האמנציפציה בהונגריה ראו: Jacob Katz, 'The Identity of Post Emancipatory Hungarian Jewry', in: Jehuda Don and Victor Karady, *A Social and Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick, NJ and London 1990, pp. 13-31. מחקר היסטורי חברתי מפורט על התפתחות הזרמים הדתיים ביהדות הונגריה: קינגה פרוימוביץ, 'הזרמים הדתיים ביהדות הונגריה (אורתודוקסיה, ניאולוגיה וסטטוס-קוו אנטה) בין השנים 1869-1950: מאפיינים חברתיים-כלכליים, דמוגרפיים וארגוניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ג. סקירה היסטורית של תהליך האמנציפציה ביהדות הונגריה ראו: גיא מירון, 'בין "מרכז" ל"מזרח": על הדרך המיוחדת של האמנציפציה היהודית בהונגריה', בתוך: רעיה כהן (עורכת), יהודים אירופים ואירופים יהודים בין שתי מלחמות העולם (מיכאל; טז), תל-אביב תשס"ד, עמ' סט-קח.

היהודים להונגרים ואת תרומתם של היהודים להונגריה, וניסו ליצור רושם שהאנטישמיות היתה מאז מעולם זרה במהותה לאומה ההונגרית.⁶⁵ תבוסתה של הונגריה במלחמת העולם הראשונה וסדרת המהפכות שחוותה לאחר מכן יצרו תמורה עמוקה בתרבותה הפוליטית והביאו לידי שקיעתו של הליברליזם ההונגרי ולעלייתו של משטר שמרני נוצרי.⁶⁶ תמורה פוליטית זו גם גרמה מפנה לרעה במעמד היהודים, תהליך שהביטוי הבולט שלו היה חקיקתו של חוק נומרוס קלאוזוס בשנת 1920 להגבלת מקומם של היהודים באוניברסיטאות. ועוד היו היהודים צריכים להתמודד עם תמורה עמוקה בתרבות הזיכרון ההיסטורית ההונגרית – פנייה לכיוונים אנטי-ליברליים וביקורת מעמיקה על מורשת המאה ה-19.⁶⁷ התמורות הפוליטיות והרעיוניות בנות הזמן והגדרתה המחודשת של הלאומיות ההונגרית על בסיס שמרני נוצרי, שהפך אותה פחות מסבירת פנים ליהודים, השפיעו במידה מסוימת על שיח הזהות הפנים-יהודי.⁶⁸ עם זאת, על אף פנייתו של הזרם המרכזי בהיסטוריוגרפיה ההונגרית לכיוונים לא ליברליים ואף אנטישמיים, הוסיפו ההשקפות הליברליות והאמונה האופטימית באמנציפציה לתת את הטון בכתיבה ההיסטורית היהודית בהונגריה גם בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.⁶⁹ השקפות אלה הועמדו באתגרים קשים יותר על רקע התמורות שחלו בגרמניה, וביתר שאת במחצית השנייה של שנות השלושים על רקע הסלמתה של האנטישמיות הממלכתית ההונגרית, בין השאר על רקע הברית הפוליטית עם גרמניה הנאצית. בשלהי שנות השלושים היתה הפוליטיקה ההונגרית נתונה במאבק הכוחות של הממסד הימני השמרני הנוצרי, בעל נטייה אנטישמית מתונה, עם מפלגת 'צלב החץ' הפשיסטית, שהאנטישמיות הגזענית שלה עוצבה בהשראת המודל הגרמני, והיתה לה משמעות קיומית ליהודי הונגריה.⁷⁰

65. נתנאל קצבורג, 'ההיסטוריוגרפיה היהודית בהונגריה', סיני, מ (תשי"ז), עמ' קיג-קכו, קסד-קעו. על המאפיינים הבסיסיים בהשקפה ההיסטורית של הזרם הנאולוגי ביהדות הונגריה ראו: Kinga Frojimovics, 'A "doktor-rabbik", nagy nemzedéke Magyarországon: A neológ identitás kialakítása a történetírásán keresztül', in: József Zsengellér (ed.), *Széfer József*, Budapest 2002, pp. 221-239.
66. על ההשלכות של תוצאות המלחמה על הונגריה ועל המפנה בתרבות הפוליטית ההונגרית בעקבותיהן ראו: Ignác Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, Budapest 1999, pp. 79-125; Paul A. Hanebrink, *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890-1944*, Ithaca, NY 2006, pp. 108-136.
67. על התמורה בשיח ההיסטורי ההונגרי בתקופה זו ראו: גיא מירון, 'עם תום האלף: ייצוגיה ההיסטוריים של הונגריה במאבק על זהותה הלאומית', היסטוריה, 11 (תשס"ג), עמ' 120-126.
68. וראו על כך: גיא מירון ואנה סלאי (עורכים), יהודים על פרשת דרכים: שיח הזהות היהודית בהונגריה בין משבר להתחדשות, 1908-1926 (כרפוס).
69. קצבורג, 'ההיסטוריוגרפיה היהודית בהונגריה' (לעיל הערה 65), עמ' שטז-שכ.
70. מבט כללי על האנטישמיות ההונגרית והתמודדותם של יהודי הונגריה אתה בתקופה שבין תום מלחמת העולם הראשונה לשואה: Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920-1943*, Ramat Gan 1981.

בנסיבות האלה הוסיף המחנה המרכזי של יהדות הונגריה על שני זרמיו, הקהילה הליברלית-הנאולוגית והקהילה האורתודוקסית המודרנית, להחזיק בדפוסי הזיכרון ההיסטורי שגובשו בעידן האמנציפציה ושמרו אמונים למורשת המאה ה-19. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה הניעה דוברים יהודים הונגרים לבחון מחדש את תקפותה של האמונה בקדמה. ארנו באלאגי, דובר בולט מקרב המחנה הנאולוגי הציג בקיץ 1933 את ההתלבטות בנוגע למשמעותם ההיסטורית של האירועים בגרמניה כדיאלוג דמיוני בין שני קולות: קול אופטימי המוסיף להאמין בנצחון הקדמה וגורס שהאירועים בגרמניה אינם חמורים, למשל, מהפוגרומים ברוסיה הצארית, ולעומתו קול פסימי הרואה את ההתפרצות האנטישמית בגרמניה כחזקה ביותר זה מאות שנים, וחש שהיא מרוקנת את האמונה בקדמה מתוכנה. באלאגי עצמו בחר להזדהות עם הקול האופטימי יותר, בהעריכו במלאות שנה למשטר הנאצי שאין לראות בהתבססותו בגרמניה את ראשיתו של עידן חדש באופן רחב, שהרי רק יהודי גרמניה עוברים עתה התמוטטות טרגית.⁷¹ לעומת עמדה זו קבע הרב שמואל לוינגר שהאירועים בגרמניה אופייניים לתקופות לא יציבות ומהפכניות, והוסיף ואמר: 'בעבור היהודים אין עת עתיקה, ימי ביניים ועת חדשה ואף לא הזמנים החדשים ביותר'.⁷² לוינגר לא כפר לחלוטין בנרטיב הקדמה, אך טען להיחלשותו לנוכח הנסיבות. עם זאת, בדומה לרובם הגדול של הדוברים היהודים הוא נמנע מלקשור ישירות את ההתלבטות הזאת לשאלת עתידה של האמנציפציה בהונגריה עצמה.

בעוד המגמה החדשה של הטלת ספק בחוסנו של אידאל הקדמה החלה לחלחל לשולי השיח היהודי הליברלי, הוסיפו דוברים יהודים הונגרים רבים להיאחז בנרטיב הקדמה של ההיסטוריה ההונגרית ושל תולדות האמנציפציה בהונגריה. כך למשל ציין בשנת 1934 יובל החמישים לפרסום ספרו של ההיסטוריון היהודי שמואל כהן על תולדות יהודי הונגריה במבט מחודש על ההיסטוריוגרפיה היהודית ההונגרית, המושתתת על ערכי האמנציפציה.⁷³ שחזור מאבקם ההיסטורי של יהודי הונגריה לאמנציפציה ועוד יותר מזה העיסוק ביחסם החיובי של גיבורים לאומיים מרכזיים מההיסטוריה ההונגרית לשילוב היהודים בהונגריה, בלט במיוחד בשבועון *Egyenlőség* ('שוויון'), בטאונו המרכזי של המחנה היהודי הליברלי. בשנים 1935-1936 פורסמו בו שתי סדרות של מאמרים היסטוריים תחת הכותרות 'עבר יהודי הונגרי' ו'דפים לא מוכרים מההיסטוריה היהודית'.⁷⁴

71. מאמרו של באלאגי: Ernő Ballagi, 'Párbeszéd 1933 nyarán', *Egyenlőség*, 22.7.1933; Idem, 'Goethe és Hitler', *ibid.*, 3.2.1934
72. Sámuel Löwinger, 'Hitlerizmus és bojkottmozgalom a XVI. század második felében', *Magyar Zsidó Szemle*, 51 (1934), pp. 295-329
73. Fülöp Grünwald, 'A magyar zsidó múlt történelmi', *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Évkönyv*, 1934, pp. 208-225
74. 'Deák Ferenc és a zsidóság', *Egyenlőség*, 12.10.1935; 'מאמרים מסדרות אלו ראו למשל: 'Bethlen Gábor és a zsidók', *ibid.*, 21.12.1935; 'Habsburgok és zsidók', *ibid.*, 1.1.1936; 'Különös világ Európában 140 év előtt', *ibid.*, 27.2.1936

‘עבר שימושי’ לנוכח משבר יהודי אירופה

יתרה מזו, ההיאחזות בדמויות מופת הונגריות מהמאה ה־19, כמו לאיוש קושוט ושנדור פטופי (Petőfi), כנגד הסחף האנטישמי, ניכרה גם בעיתונות האורתודוקסית ואפילו בזו הציונית.⁷⁵ חלק מהעיונים ההיסטוריים הללו נועדו לעמוד על טיבה של האנטישמיות ולהפריך את טיעוניה. חשוב להדגיש: בפנייה זו אל הגיבורים ההיסטוריים ההונגרים לא היה משום חידוש אלא המשכיות ואף העצמה של מגמה שאפיינה את דוברי הציבור היהודי ההונגרי כבר לפני המשבר.

ככל שהידרדר מצבם של היהודים בהונגריה, כך הוצג בכטאוניהם השונים המאבק על עיצובו של העבר כחלק בלתי־נפרד מהמאבק הפוליטי הכולל שלהם עם אויביהם על מעמדם האזרחי. כך דיווח *Egyenlőség* בראשית שנת 1937 על נסיונותיהם המסוכנים של אנשי ‘צלב החץ’ לעצב מחדש את ההיסטוריה ההונגרית ולהציג בשלילה את מורשתם של מי שהעניקו ליהודים אמנציפציה במאה ה־19. הביטאון הכריז שעל הגופים היהודיים בהונגריה להתאחד כדי להגן על מורשתם של קושוט, פטופי ושאר גיבורי ‘מאבק השחרור’ של 1848 – מיתוס היסוד של הלאומיות ההונגרית הליברלית, שדוברי היהודים קשרו אותו דרך קבע לקבלת האמנציפציה ולפטריוטיות ההונגרית שלהם.⁷⁶ אלה הן מותרות, נכתב בערך באותו הזמן בכתב העת לבנון, בעל האופי האינטלקטואלי־המדעי, לטעון כיום שהכתיבה ההיסטורית היא מדע בפני עצמו. ההיסטוריה היהודית בהונגריה, ובעיקר ההיסטוריה של תקופת האמנציפציה, חשובה במיוחד בתקופה הזאת, שבה נאבקים יהודי הונגריה על הרה־אמנציפציה – כלומר השבת האמנציפציה הליברלית על כנה במלואה ובליתם של הנסיונות להגבילה או לבטלה.⁷⁷

היאחזותם של דוברים יהודים בעידן האמנציפציה בלטה במיוחד במאבק הציבורי שניהלו בניסיון לבלום את יוזמות החקיקה של החוק היהודי הראשון (1938) והשני (1939), שכרסמו כרסום ניכר בשוויון הזכויות האזרחיות שלהם בהונגריה.⁷⁸ שאמו

75. דוגמה מהמחנה האורתודוקסי ראו: ‘Ha Kossuth ma élne..., Zsidó Újság’, 15.1.1937. דוגמה מהמחנה הציוני: ‘Petőfi és a zsidók, Március 15. re’, *Zsidó Szemle*, 9.3.1934.

76. ‘Nemzetgyalázás!, A Királyi Kúria a nyilaskeresztes izgatás ellen’, *Egyenlőség*, 14.1.1937.

77. István Virág, ‘A magyar-zsidó történettudomány célkitűzéséhez’, *Libanon: Zsidó tudományos és kritikai folyóirat*, II (1937), pp. 145-148. מעניין שגם בקרב יהדות גרמניה עלו גישות דומות בתקופת המאבק הפוליטי שלפני עליית הנאצים לשלטון; ראו למשל: Hans May, ‘Subjektive Geschichtserkenntnis’, *Jugend und Gemeinde: Beilage zum Gemeindeblatt der Israelitischen Gemeinde Frankfurt a. Main*, Oktober 1932.

78. ראו על כך ביתר הרחבה במאמרי: גיא מירון, ‘היסטוריה, זיכרון ו”עבר שימושי” במחשבה הציבורית של יהודי הונגריה – 1938-1939’, יד ושם: קובץ מחקרים, לב (תשס”ד), עמ’ 107-138. עיון נוסף בסוגיות אלו: אנה סלאי, ‘האם יגן העבר על יהודי הונגריה? תגובתם של אינטלקטואלים יהודים לחקיקה האנטי־יהודית’, שם, עמ’ 139-168.

שטרן (Samu Stern), נשיא הלשכה של הקהילות הנאולוגיות, פרסם בעקבות החוק הראשון את הקונטרס 'השאלה היהודית בהונגריה', שאפשר לראות בו תגובה רשמית של ההנהגה היהודית הליברלית-הנאולוגית לחוק. ביסוד תפיסתו ההיסטורית עמדה הקביעה שהיהודים אינם מהגרים זרים, חדשים שזה מקרוב באו להונגריה, אלא תושביה הוותיקים של המולדת, שישבו בה כבר לפני כיבושה בידי השבטים ההונגריים במאה ה-9. יתרה מזו, שטרן הציג את תקופת 'המלכים הלאומיים' של הונגריה, עידן השושלת המייסדת של בית ארפד (Árpád) שמשלה בהונגריה עד ראשית המאה ה-14, כתקופת הזוהר הראשונה של יהודי הונגריה, שבה נהנו היהודים מזכויות רבות ותרמו רבות למדינה. שנאת היהודים, טען שטרן, היתה מאז ומעולם זרה לאופי ההונגרי. בקביעה שמשתקפת בה תפיסתו את המציאות של אביב 1938, תיאר אפוא שטרן את האנטישמיות של ימי הביניים כתנועה של רעיונות זרים שיובאו להונגריה מן המערב, ובעיקר מגרמניה.⁷⁹ בתמונה ההיסטורית שהציג שטרן לא היה משום חידוש מהותי לעומת תפיסותיהם של דוברי המסד היהודי ההונגרי לפני המשבר של שנות השלושים, אלא דווקא המשכיות. לכל היותר אפשר למצוא בדבריו ביטויים לסיגול תמונת העבר של הזרם הנאולוגי למציאות החדשה, שבה נעשתה גרמניה למוקד האנטישמיות באירופה.

עם זאת נדמה, שלנוכח הסימנים הברורים של שקיעת האמנציפציה לא יכלו נסיונות כמו זה של שטרן לעורר אופטימיות ולהעניק לקהל הקוראים היהודים פשר ופרשנות אמינה למתרחש. כשנה אחר-כך, לאחר חקיקת החוק היהודי השני, שהיה כוללני ופוגע בהרבה מהראשון, פנה כותב נאולוגי אחר במעין מאמר פרדה אל המורשת ההיסטורית היהודית ההונגרית כמקור של נחמה ותקווה לעתיד, אך לא עם אמונה בהמשך מעמדם של יהודי הונגריה. במאי 1939 הוא תיאר בביטאון הנאולוגי החדש *Magyar Zsidók Lapja* ('עיתון היהודים ההונגרים') את הגיגיו על העבר היהודי בהונגריה, שעלו בו בעת שביקר במוזאון היהודי בכודפשט. איש זקן שפגש במוזאון ודיבר אתו על משמעות חוק האמנציפציה משנת 1867 לעומת החוק החדש המבטל חלקים ממנה הלכה למעשה, העלה אצלו גם תוכנות מנחמות: 'אל תיאנח. שבעים ואחת השנים וחמשת הימים שבין שני החוקים הללו חייבים עוד להיבחן ממרחק ההיסטוריה. [...] כל מסמך שנמצא כאן, מאז עידן מלכי בית ארפד, מתאר כיצד לאחר עידנים של סבל שלנו באו תמיד, בהכרח, ימים מוארים [...]'.⁸⁰

79. Samu Stern, *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest 1938, p. 6. התייחסות קצרה לקונטרס של שטרן ראו: נתנאל קצבורג, 'תגובות הציונים על החקיקה נגד היהודים בהונגריה, 1939-1942', יד ושם: קובץ מחקרים, טו (תשמ"ה), עמ' 132.

80. G. G. 'Megható látogatás a Zsidó-Múzeumban', *Magyar Zsidók Lapja (MZsL)*, 4.5.1939. על כינונו של ביטאון חדש זה ועל התמורה בעיתונות היהודית בהונגריה בשנים האלה ראו: גיא מירון, 'אל מול פני הרעה: העיתונות היהודית בהונגריה מול האנטישמיות משלהי שנות ה-30 עד 1944', קשר, 33 (מאי 2003), עמ' 107-100.

שלא כשטרן, שהמשיך להיצמד לעמדות המסורתיות, ביטא הכותב הזה, שהזדהה רק בראשי התיבות של שמו (ג"ג), עמדה חדשה, ראליסטית ומפוכחת יותר כלפי תפיסת הקדמה. חשוב להדגיש שאין מדובר בדובר יהודי לאומי (מקוצר היריעה מאמר זה עוסק רק בסקטור הליברלי). כמו אצל פריץ פרידלנדר וברונו וייל בגרמניה, אם כי בפחות פירוט, נרמזת גם כאן תפיסה מחזורית של ההיסטוריה היהודית – במקרה זה בהונגריה – כדגם חלופי לתפיסת הקדמה, שיקנה לאירועי ההווה משמעות ויסייע לקוראיהם להתמודד אתם.

מגמה אחרת, חדשה בעיקרה, בשיח העבר היהודי שהופיעה בקרב דוברים נאולוגים משלהי שנות השלושים נגעה להפנייתה של ביקורת כלפי התנהלותם של יהודי הונגריה בעידן האמנציפציה, אך זאת בלי לפסול את רעיונות האמנציפציה וההשתלבות עצמם. מבטא מרכזי של עמדה זו היה אנדרה שוש, שכבר בשנת 1938 מתח ביקורת על היוצרים היהודים ההונגרים בני עידן האמנציפציה, שנטו לדבריו להסתיר את יהדותם.⁸¹ כשנה אחר-כך, אחרי קבלתו של החוק היהודי השני בהונגריה, נדרש שוש לביקורת נוקבת על תפיסת האסימילציה השקרית, שאפיינה לטענתו חלק ניכר מיהדות הונגריה במשך כמה עשרות שנים. הטרגדיה של יהדות הונגריה המודרנית, כך טען, נעוצה בכך שהיהודים ההונגרים נאלצו להתכחש לרקע הדתי והאתני-לאומי שלהם כדי לקחת חלק בתרבותה של מולדתם. לדבריו: 'אנו יהודי הונגריה היינו הונגרים טובים ויהודים רעים'. הציבור היהודי התנתק לדבריו משורשיו היהודיים ואיבד את חוט השרדה היהודי שלו, ובכך – כפי שאפשר להסיק מדבריו – טמונות לפחות מקצת הסיבות לאסונו.⁸² מייצג מובהק אחר של המבט הביקורתי על ההיסטוריה היהודית ההונגרית והניסיון להצמיח בעזרתו זהות יהודית הונגרית מאוזנת יותר, היה הסופר והעורך אלדר קומלוש, שהקים בשנת 1939 את השנתון היהודי ההונגרי *Ararát*. עמדותיו של קומלוש בתחום הספרותי, שאותן ביטא בין השאר במאמרי המבוא לשנתון שיצא לאור עד שנת 1944, הביאו לידי ביטוי גם תפיסות היסטוריות ביקורתיות ברוח הזאת.⁸³

עם זאת חשוב להדגיש שמגמה זו, שאפשר לכוונה נאולוגית ביקורתית, היתה אמנם נחלתם של דוברים מעטים ביחס במחנה הרוב הנאולוגי. מרבית הדוברים הנאולוגים הוסיפו במהלך שנות הארבעים המוקדמות, ואפילו בראשית אביב 1944, להירש לנרטיב המסורתי של האמנציפציה, ולהיאחז בגיבורי התרבות של המאה ה-19.⁸⁴

81. Endre Sós, *Becsapott ajtó előtt*, Budapest 1938, pp. 21-29.

82. Endre Sós, 'Bevezetője', in: *Magyar zsidó írók dekameronja*, Budapest 1939, pp. 5-14.
הציטוט מעמ' 13.

83. ראו למשל: Aladár Komlós, 'Előszó', *Ararát: Magyar Zsidó Évkönyv*, 1941, pp. 6-8.

Aladár Komlós, 'Zsidóság, Magyarország, Európa', *Ararát*, 1943, pp. 24-27

84. ראו לדוגמה: 'Március 15-ének ünneplése a budapesti izr. templomban', *MZsL*, 21.3.1940; Ernő Ballagi, 'Egy eszme és könyv centennáriuma, Báró Eötvös József: A zsidók emancipációja [1840]', *MZsL*, 1.8.1940; 'Báró Eötvös József beszél...', *MZsL*,

דרך אחרת שבעזרתה ניסו כותבים יהודים לגייס את ההיסטוריה למאבקם הפוליטי על המשך הלגיטימציה של האמנציפציה, או לכל הפחות לניחוחם קוראיהם והרגעתם, היתה אזכורם של אירועי יובל. כבר בתקופת הזוהר של האמנציפציה היה ציון אירועים כאלה – סכיב אישים, אירועים או מוסדות – דרך מרכזית של דוברי יהדות האמנציפציה לבטא את הקשר שלהם למולדתם החדשה, להדגיש את שורשיותם בה ולציין תחנות מרכזיות בתהליך האמנציפציה. למשל, בלטו בציבוריות היהודית בגרמניה ציוני אירועי היובל הנוגעים ללידתו או לפטירתו של משה מנדלסון; יהודי צרפת נזקקו שוב ושוב, בעיקר סמוך ל-14 ביולי, לזכרון אירועי המהפכה והאישים הקשורים בהם; דוברי יהדות הונגריה נזקקו אף הם לציון הקשר של היהודים לאירועי מפתח בהיסטוריה הלאומית ההונגרית, והבולט בהם היה 'מאבק השחרור' של 1848.⁸⁵ בנסיבות החדשות שהתעוררו בשנות השלושים התגברה הנטייה לציין אירועי יובל, והפעם, אולי אף יותר מבעבר, בהדגשת המשמעויות ההיסטוריות והפוליטיות שלכאורה עולות מהם.

בשנים 1933-1934 ציינה העיתונות היהודית בגרמניה כמה אירועי יובל שנגעו לתולדות יהודי גרמניה – הבולט שבהם היה באביב 1934 – ציון השנה התשע מאות להקמתו של בית-הכנסת בוורמס.⁸⁶ האירוע צוין בטקס מרכזי בעיר בהשתתפות נציגי הנהגתה של יהדות גרמניה ובראשם הרב ליאו בק. הנציגות הארצית פרסמה ברכה מיוחדת לוועד הקהילה של וורמס בהדגשת הרלוונטיות ההיסטורית

13.2.1941; 'A szabadság napját', *MZsL*, 12.3.1942; 'Március tizenötödikét', *MZsL*, 9.3.1944; 'Kossuth', *MZsL*, 16.3.1944

85. על ציון אירועי היובל למנדלסון ביהדות גרמניה ראו: Christhard Hoffmann, 'Constructing Jewish Modernity: Mendelssohn Jubilee Celebrations Within German Jewry, 1829-1929', in: Rainer Liedtke and David Rechter (eds.), *Towards Normality? Acculturation and Modern German Jewry*, Tübingen 2003, pp. 27-52. על הצטרפות יהודי צרפת לציון ההגיגי של יובל המאה למהפכה הצרפתית בשנת 1889 ראו: Paule E. Hyman, *The Jews*, Los Angeles and London 1998, pp. 91-92. על תפיסת המהפכה הצרפתית בציונה בידי היהודים המהגרים בצרפת ראו: Green, 'La revolution dans l'imaginaire des immigrants juifs' (above note 50), pp. 153-162. הונגריה לאירועי 1848 ראו את ספרו של בלה ברנשטיין על מעורבות היהודים במאבק הלאומי ההונגרי, שפורסם לראשונה ביוכל החמישים למאבק: Béla Bernstein, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, Budapest 1898

86. על מקומה הייחודי של וורמס בעיצוב תודעת העבר היהודית בגרמניה וכן במפת התיירות היהודית בגרמניה ראו: Nils Roemer, 'The City of Worms in Modern Jewish Traveling Cultures of Remembrance', *Jewish Social Studies*, 11, 3 (2005), pp. 67-91; Idem, 'Provincializing the Past: Worms and the Making of a German-Jewish Cultural Heritage', *Jewish Studies Quarterly*, 12, 1 (2005), pp. 80-100

של אירוע יובל זה, הנוגע לקשר של יהודי גרמניה עם האדמה (Boden) והרוח (Geist), ולדרך הארוכה המובילה אותם – ‘מעבר רב משמעות אל ההווה והעתיד’.⁸⁷ ברוח דומה פרסם ועד הקהילה המקומי גילוי דעת בפתחת גיליון מיוחד של כתב העת לתולדות יהודי גרמניה שהוקדש ליובל. הוועד הרגיש את ייחודיותו של בית־הכנסת – היחיד בגרמניה ובאירופה כולה ששמר על רציפות קיומו מאז ימי הביניים – והציגו כביטוי לרצון החיים של הקהילה גם לנוכח מצוקות ההווה: מסר ברור לקוראים היהודים מכל רחבי גרמניה.⁸⁸ הניסיון להפיק מסר רלוונטי מהכתיבה בנושא ניכר למשל בדבריו של הרב הליברלי מקס דינרמן, כי קהילת וורמס מגלמת בתוכה יסודות בעלי משמעות רחבה למכלול תולדות העם היהודי. לדבריו, וורמס ממחישה לא רק את הסבל היהודי בתקופות של משבר ופוגרומים, אלא גם את שותפות היהודים בהווה של הבורגנות הגרמנית בת הזמן – רמז אפשרי ליכולתם של יהודי גרמניה לשרוד על אף מצוקות ההווה שלהם.⁸⁹

יצוין שיובל וורמס היה גם רקע לחילוקי דעות בין הפרשנים הליברלים של ההיסטוריה היהודית בגרמניה למבקריהם הציונים. ברוח הפרשנות הגלית של ההיסטוריה נטו דינרמן ועוד כותבים ליברלים להציג את מה שנחשב תור הזהב של יהודי וורמס בימי הביניים כמעין עידן של ‘אמנציפציה קדומה’. כך ניסו ליצור את הרושם שזו דרכה הנורמטיבית של ההיסטוריה היהודית בגרמניה, ואילו הגבלת זכויות היהודים – בימי הביניים המאוחרים או, במשתמע, בעידן הנאצי – אינה אלא סטייה זמנית. ביקורת על קו חשיבה זה העלה המחנך והפובליציסט הציוני מוריץ שפיצר בעיתון הציוני *Jüdische Rundschau*. הוא כפר בכך שבמוקד העיסוק ביובל צריך לעמוד המסר של השתלבות היהודים במרחב הגרמני. אם יש מקום להתפעלות מרצף קיומו של בית־הכנסת, טען שפיצר, הרי זה בכך שהוא מבטא את רוח הקיום היהודי בגלות ואת יכולת ההישרדות וההקרבה של הרוח היהודית כנגד לחצי הסביבה. ברוח זו הוא אף הציע לכרוך את אזכור היובל בזיכרון היסטורי יהודי אחר, קדום יותר – דמותו של ר’ עקיבא ומות הקדושים שלו ושל תלמידיו בתקופת מרד בר כוכבא.⁹⁰

רבים מאירועי היובל שצוינו בעיתונות היהודית בגרמניה נגעו לאישים שונים – המשך למסורת טיפוח ‘פנתאון הגיבורים של יהודי גרמניה’, שהחלה כבר בתקופת ההשכלה.⁹¹ הבולט באירועי יובל אלה צוין בינואר 1936 – אז מלאו מאה וחמישים שנה לפטירתו של

⁸⁷ ‘Glückwünsche an die Wormser Gemeinde’, *CVZ*, 31.5.1934.

⁸⁸ ‘Der Vorstand der israelitischen Religionsgemeinde Worms, “Zum Geleit”’, *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, 1934, p. 85.

⁸⁹ Max Dienermann, ‘Die Geschichte der Einzelgemeinde als Spiegel der Gesamtgeschichte’, *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, 1934, pp. 115-121.

⁹⁰ M. Spitzer, ‘Die 900-Jahr-Feier in Worms’, *Jüdische Rundschau*, 8.6.1934.

⁹¹ על פנתאון הגיבורים ההיסטוריים של תנועת ההשכלה בגרמניה ראו: שמואל פיינר, *השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית*, ירושלים תשנ”ה, עמ’ 76-90.

משה מנדלסון. ציונו רחב ההיקף של יובל זה מעורר עניין רב בין השאר בגלל האפשרות להשוותו ליובל המאתיים להולדתו של הפילוסוף, שצוין אף הוא בהרחבה שנים ספורות לפני כן, בספטמבר 1929.

למשתתפים ביובל המאתיים של מנדלסון בשנת 1929, טען ב־1936 הרב הליברלי פריץ במברגר, היתה הצדקה מלאה לחגוג, שהרי הישגיו הרבים עדיין היו בתוקף; עם זאת, מכיוון שמנדלסון נחשב זמן רב למי שהביא לידי ראשית מהלך האמנציפציה, שזה עתה, בעקבות חוקי נירנברג, הגיע אל קצו, נותן לנו היובל הנוכחי של 1936 הזדמנות למבט אחר על דמותו.⁹² בנסיבות החדשות יצא במברגר נגד התפיסה המקובלת שראתה במנדלסון 'אבי האמנציפציה', ובמקום זה בחר להציגו דווקא כ'אבי השפה העברית המודרנית', בהדגישו שמניעיו למפעלים כמו תרגום המקרא והוצאת המאסף נבעו בראש ובראשונה מערכים יהודיים פנימיים. עיצוב דמותו של מנדלסון ברוח זו בידי דובר של היהדות הליברלית שיקף את הפנתו של המצב החדש של יהודי גרמניה ואת דרכי ההתמודדות עמו. מנדלסון א־פוליטי ודו־ערכי ביחסו לסינתזה בין יהדות לגרמניות התאים לשמש סמל ליהודים גרמנים שנאלצו להשלים עם אובדן הישגי המאה ה־19, לאין ערוך יותר ממנדלסון אבי האמנציפציה כפי שנטו להציגו בשנת 1929.⁹³

העיסוק במנדלסון היה המרכזי במגוון דיונים ציבוריים בעיתונות ובספרות היהודית על דמויות היסטוריות. כותבים יהודים בגרמניה הרבו לעסוק גם באישים כמו היינריך היינה ורחל וארנהאגן, וכן בדמויות של לא יהודים כמו פרידריך וילהלם פון הומבולט.⁹⁴ משנת 1935 הלכה והתבלטה גם פנייתם של כותבים יהודים – במאמרים ואף בספרים ביוגרפיים – לעסוק באישים יהודים בני תקופות מוקדמות. הבולטים שבהם היו הרמב"ם, שבשנת 1935 ציינו שמונה מאות שנה להולדתו, ודון יצחק אברבנאל שב־1937 ציינו חמש מאות שנה להולדתו. בבטאון האגודה המרכזית אף פורסמה משנת 1935 סדרה ארוכה של מאמרים ביוגרפיים במדור שנקרא 'דמויות יהודיות בתקופתן'. מיטב ההיסטוריונים והפובליציסטים של יהדות גרמניה ובהם איסמר אלבוגן, יצחק היינמן, מקס וינר, פריץ פרידלנדר ולודוויג פויכטוונגר תרמו לסדרה זו מאמרים שעסקו במגוון דמויות יהודיות לאורך ההיסטוריה – ממשה רבנו ודוד המלך המקראיים ועד סרף בער, מנהיגם של יהודי

92. Fritz Bamberger, 'Moses Mendelssohn, Zur 150. Wiederkehr seines Todestages', *CVZ*, 3.1.1936

93. עוד מאמרים בולטים שפורסמו בעיתונות היהודית בגרמניה לציון יובל מנדלסון ראו: 'Jahre 150 nach Mendelssohns Tod, 1786 – 4 Januar – 1936', *Israelitisches Familienblatt*, 2.1.1936; Ludwig Feuchtwanger, 'Der Streit um die Geist Moses Mendelssohns', *JR*, 3.1.1936

94. ראו על כך ביתר הרחבה במאמרי: Guy Miron, 'The Emancipation Heroes' Pantheon in German-Jewish Public Memory of the 1930s', *German History*, 21, 4 (2003), pp. 476-504

אלזס בתקופת המהפכה הצרפתית.⁹⁵ סדרה אחרת של ביוגרפיות הופיעה תחת הכותרת 'אישים בהיסטוריה היהודית', ועסקה בעיקר בדמויות של תנאים ואמוראים. את רוב הביוגרפיות כתב הרב הצעיר אברהם השל (יליד 1907), שנולד בפולין והיה לימים אחד מהוגי הדעות היהודים החשובים בארצות-הברית, ואלה פורסמו בבטאון קהילת ברלין, ואחר-כך גם בבטאון קהילת פרנקפורט.⁹⁶ דמויות כאלה שימשו יותר את דוברי הזרם הליברלי ופחות את הציונים, אולי משום שהציונים נדרשו יותר להתפתחותו של המפעל הציוני בארץ-ישראל ונזקקו פחות לגיבורים היסטוריים קדומים.

גם בעיתונות ובציבוריות היהודית בצרפת הובלטו אישים היסטוריים וציוני אירועי יובל, אם כי בהיקף מצומצם לעומת גרמניה. בין האישים ההיסטוריים שיהודי צרפת נזקקו להם בשנות השלושים בלטה דמותו של הכומר אנרי באטיסט גרגואר, שנקשר יותר מכל אדם אחר למאבק של יהודי צרפת על האמנציפציה ולהישגיהם בתקופת המהפכה. יובל המאה למותו של גרגואר, שחל ב-28 במאי 1931, היה הזדמנות לתומכי הרפובליקה, ובהם ליהודים, לציין את זכרו כדי לחזק את ערכי הרפובליקה אל מול איום הפשיזם העולה.⁹⁷ ציון יובל המאה לגרגואר, טען למשל אחד הכותבים ב-*L'Univers Israélite*, הוא תגובתם של היהודים על דברי ההסתה ההיטלראים המושמעים בצרפת נגד הגירת היהודים אליה.⁹⁸ מורשתו של גרגואר הוצגה במאמר זה כערובה לכך שלא כמו בגרמניה, שהמפלגה הנאצית כבר היתה בה בתהליך התחזקות ניכר, אין סכנה של ממש שהאנטישמיות תקום לתחייה בצרפת. גם בהמשך שנות השלושים, על רקע הידרדרות מצב היהודים בגרמניה ובעוד מדינות, והחרפת בעיית הפליטים היהודים בצרפת, המשיכה דמותו של גרגואר לשמש את היהודים הצרפתים, והם שבו להתחבר אליה מדי שנה בשנה בטקס האזכרה שקיימה 'אגודת ידידי גרגואר'. זכרון מורשתו של גרגואר וקבלת השראה ממנה, נטען במאמר שנכתב לציון יום השנה למותו בשנת 1937, חיוני ביותר דווקא כיום, בזמן שזכויותיהם של אלפי יהודים נשללות מהם בשם תורת הגזע.⁹⁹ לבד מגרגואר הרבו הכותבים בעיתונות היהודית

95. ראו כעשרים מאמרים במדור 'Jüdische Gestalten und ihre Zeit', שפורסמו ב-CVZ בשנים 1936-1935 בין השאר בתאריכים 21.2.1935, 7.3.1935, 21.3.1935 ו-2.7.1936.

96. ראו המאמרים פרי עטו של Abraham Heschel במדור 'Persönlichkeiten der jüdischen Geschichte', בין השאר ב-8.3.1936, *Gemeindeblatt der Jüdischen Gemeinde zu Berlin*, 29.3.1936, 12.4.1936, 26.4.1936, 17.5.1936 *Frankfurter Israelitisches Gemeindeblatt*, January, February, March, June, November 1938

97. Alyssa Sepinwall, *The Abbé Grégoire and the French Revolution: The Making of Modern Universalism*, Berkley, Los Angeles and London 2005, pp. 222-223. לסקירת

הטקסים שהתקיימו לזכרו בארגונים יהודיים ברחבי צרפת ביום השנה המאה ראו גם: 'La célébration du centenaire de la mort de l'abbé Grégoire', *L'Univers Israélite*, 5.6.1931, 12.6.1931; 'L'abbé Grégoire', *La Tribune juive*, 5.6.1931; 'Le Centenaire de l'Abbé Grégoire', *La Terra Retrouvée*, 25.5.1931

98. Pierre Paraf, 'Français... Juif... Israélite...', *L'Univers Israélite*, 29.5.1931

99. 'A la Mémoire de l'Abbé Grégoire', *Samedi*, 19.6.1937

הצרפתית לעסוק בדמותו של אדולף כרמיה – מייסד אליאנס, נשיא הקונסיסטוריה ושר המשפטים של צרפת – כמייצג היהודי המובהק ביותר של ערכי עידן האמנציפציה וכמי שלחם גם למען זכויות היהודים מחוץ לגבולותיה של צרפת.¹⁰⁰

בין המועדים שבחרו יהודי צרפת לציין בשנות השלושים בלט יום הבסטיליה – ה-14 ביולי. מעניין שדווקא עיתונות היידיש בזיקה למועד הזה הדגישה את המשמעות הפוליטית האקטואלית של זכרון המהפכה הצרפתית. מגמה זו בלטה במאמר שפרסם יארבלום בפריזער היינט, בעקבות עצרת המונים אנטי־פשיסטית שהתקיימה בפריז ב-14 ביולי 1935. כמעט מאה וחמישים שנה חלפו מהיום שפרץ ההמון הצרפתי אל הבסטיליה, כתב יארבלום, האומה הצרפתית כמעט הפסיקה להתעניין ב-14 ביולי, ופתאום הוא עבר מעין 'תחיית המתים' ושב למרכז התודעה הציבורית.¹⁰¹ המאבק הפנימי בין הפשיזם למתנגדיו בצרפת, הוסיף יארבלום, עתיד להכריע לא רק את גורלה של צרפת אלא את גורל אירופה כולה – וממילא גם את גורל היהודים – ולכן נצחונה של המורשת המהפכנית במאבק הפנים־צרפתי, טען יארבלום באופטימיות, יהיה מכריע כל־כך.

ככל שהתמונה הפוליטית והבין־לאומית הלכה והתקדרה במחצית השנייה של שנות השלושים, כך גבר אזכורה של מורשת המהפכה בצרפת – מגמה שהגיעה לשיאה בשנת 1939 עם ציון השנה המאה וחמישים למהפכה. כבר בפברואר 1939 החלה העיתונות היהודית בשפה הצרפתית לעקוב אחר היערכותו של הממסד הצרפתי לאירועי היובל, שיתפה את קוראיה בהתבטאויותיהם של נציגי הממסד בשאלת יחסה של המהפכה ליהודים והבליטה את הזדהותם של היהודים עמה.¹⁰² בעיתונות היידיש, שהמשיכה לבלוט בנטייתה לפוליטיזציה מפורשת של העבר, שימש היובל הזדמנות מצוינת לכותבים לעודד את קוראיהם לאמונה בנצחון הערכים הצרפתיים. יובל המהפכה יצוין השנה, טען יוסף מילנר בפריזער היינט בינואר 1939, במועד שבו כוחות החושך מנסים להשמיד את רוחה, אך שום קובלנץ (רמז לברית המלכים והאצילים האנטי־מהפכנית בסוף המאה ה-18) ושום פשיזם לא יצליחו להביס אותה.¹⁰³

100. G. Bernard, 'Une noble intervention de Crémieux en faveur de Chrétiens: RAO למשל: 'Un professeur de patriotisme Adolph massacrés', *L'Univers Israélite*, 24.11.1933; 'Un professeur de patriotisme Adolph Crémieux', *La Tribune juive*, 25.5.1934

101. מארק יארבלום, 'צווי מאניפעסטאציעס – צווי לאגערן', פריזער היינט, 14.7.1935. על אירועי יום זה בפריז ראו: Eugen Weber, *The Hollow Years: France in the 1930s*, London 1995, p. 140; Julian Jackson, *The Popular Front in France*, p. 7

102. P. Geismar, 'Cent cinquante ans', *L'Univers Israélite*, 3.2.1939; Edouard Herriot, 'La révolution et le Racisme', *ibid.*, 21.4.1939; L. D., 'La cent cinquantième anniversaire de la révolution française', *La Tribune juive*, 12.5.1939

103. יוסף מילנער, '89... 150 יאהר פראנצויזישע רעוואלוציע', פריזער היינט, 13.1.1939. על התייחסותם של היהודים בצרפת ליובל המהפכה בשנת 1939 ראו גם: Philippe Boukara, 'Commemorations juives de la Révolution française: le cas du cent cinquantième (1939) vu par les Juifs de Paris – immigrés en particulier', in: Mireille Hadas-Label

אזכור של מגוון אירועי יובל, בעיקר כאלה הקשורים לדמויות ולאירועים מעולמה ההיסטורי של הלאומיות ההונגרית, סייע לדוברים היהודים בהונגריה להדגיש את נבדלותה של המורשת ההונגרית מזו הגרמנית האנטישמית, וממילא להעביר לקוראיהם את המסר שמה שמתרחש בתחום ההשפעה הגרמני אינו צפוי להגיע להונגריה. 15 במרס, יום הזיכרון לאירועי 'מאבק השחרור' ההונגרי של 1848, נעשה בתקופה זו סמל מרכזי למאבקם של מתנגדי ההשפעה הנאצית בהונגריה.¹⁰⁴ ברוח זו הוצג היום גם בעיתונות היהודית. במאמר מערכת שפורסם לרגל ה-15 במרס – שצוין בשנת 1938 תוך כדי הדיון הציבורי על הצעת חוק להגבלת זכויות היהודים ועל רקע החדשות הקשות על האנשלוס באוסטריה הסמוכה – ציין העיתון היהודי *Zsidó Élet*, שמועד זה ממחיש כיצד שבו ערכי החירות, השוויון והאחוזה לפעום בלבה של הונגריה, שלא כמו שכנותיה אין היא פונה תפנית חדה ימינה.¹⁰⁵ גם בשנים הבאות המשיכו דוברים יהודים הונגרים, בעיקר מהמחנה הנאולוגי, אך לא רק, לציין את 15 במרס במאמרים ובנאומים חגיגיים, ששילבו בין ביטויים של גאווה לאומית הונגרית לבין הדגשת הפטריוטיות ההונגרית של היהודים. אפילו בשנת 1944, ימים ספורים לפני הכיבוש הגרמני וראשיתה של שואת יהודי הונגריה, המשיכו דוברים יהודים לקשור את ה-15 במרס לעצמאות ולחירות ההונגרית, והצטרפו בכך לרתימתו של סמל היסטורי לאומי זה נגד הברית עם גרמניה הנאצית.¹⁰⁶

אירוע יובל אחר שציינו בהרחבה דובריה של יהדות הונגריה היה תשע מאות השנים למותו של המלך ההונגרי המייסד אישטוון ('הקדוש' בפי הקתולים) בקיץ 1938. הדרך שבה נדרשו לאירוע יובל זה ממחישה היטב את מאמציהם לעצב את ההיסטוריה ההונגרית ואת מורשתה על-פי צורכיהם ותפיסות העולם שלהם, כפי שניסו לעשות גם הקתולים והפרוטסטנטים באותו הזמן.¹⁰⁷ כך הציגו דוברים יהודים מבעד לדמותו של אישטוון את מה שראו כמורשת הונגרית ייחודית, ובכללה שלטון צדק נוצרי וסובלנות כלפי היהודים. ברוח הנטייה לראות בהשפעה הגרמנית את מקור כל מצוקותיה של הונגריה, ציין למשל ברנט הלר את הניגוד הקיים בין מורשתו ההומניסטית של אישטוון הקדוש לזו של קרל

and Evelyne Oliel-Grausz (eds.), *Les Juifs et la Révolution française: histoire et mentalités*, Louvain 1992, pp. 333-341

104. Árpád von Klimó, *Nation, Konfession, Geschichte: Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860-1948)*, München 2003, pp. 313-314

105. 'Március 15.', *Zsidó Élet*, 16.3.1938

106. 'Március idusán...', *MZsL*, 14.3.1940; 'A szabadság napját', *MZsL*, 12.3.1942;

107. 'Március 15.', *Képes Családi Lapok*, 15.3.1942; 'Március tizenötödikét', *MZsL*, 9.3.1944

107. על השיח הקתולי והפרוטסטנטי בנושא בתקופה זו ועל המשמעויות השונות שנקשרו לדמותו של אישטוון הקדוש ראו: Árpád von Klimó, *Nation, Konfession, Geschichte*, pp. 273-277; Paul A. Hanebrink, *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890-1944*, Ithaca, NY 2006, pp. 148-154

הגדול – המחקק העתיק של השבטים הגרמנים. החקיקה ההונגרית של המלך המייסד התגבשה בשיתוף עם הבישופים והנתינים, קבע הלך, ובכך הוא כונן מסורת העומדת בניגוד לדיקטטורים הפועלים בימינו – רמז ברור להיטלר ואולי אף ליומרותיו של סאלאשי, מנהיג 'צלב החץ' הפשיסטי בהונגריה.¹⁰⁸

ארנו מונקאצ'י (Ernő Munkácsi), אחד הדוברים המרכזיים של הזרם הליברלי-הנאולוגי, תיאר כיצד גובשה החקיקה של המלך המייסד בסיטואציה היסטורית שבה היתה הונגריה נתונה ללחציהן של האומות הגרמניות השכנות ממערב, וסכנות נשקפו לה אז גם ממזרח. מונקאצ'י טען שלעומת מדינות אחרות לא התבססה ממלכתו העתיקה של אישטוון על עקרון הגזע, אלא על אחוות כל בני האומה, ולכן היא התאפיינה בסובלנות וקבלה של היהודים. סובלנות זו עמדה במבחן גם בעת מסעי הצלב, כשהחליט אחד ממלכי שושלת בית ארפד (Árpád) לסגור את גבולותיה של הונגריה בפני האספסוף הנוצרי, גרמני בעיקרו.¹⁰⁹ דברים אלו משקפים בבירור את תפיסת המציאות של מונקאצ'י בשנת 1938 ואת תקוותו שמצב היהודים בארצו יהיה שונה ממצבם בתחום השלטון הגרמני.

כמו בגרמניה, ויותר מאשר בצרפת, המשך אחיזתם של דוכרי הזרם המרכזי ביהדות הונגריה בעבר הלאומי של ארצם ניכר בפנייתם המחודשת לגיבורים היסטוריים לאומיים, ולעתים אף בדיון ביחסם ליהודים. בקיץ 1940 ציינה העיתונות היהודית בהונגריה את יובל המאה לחיבור על האמנציפציה של היהודים פרי עטו של המדינאי ההונגרי יוסף אוטווש, שזוהה יותר מכל אישיות אחרת עם האמנציפציה של היהודים בהונגריה.¹¹⁰ זמנם של מקצת טיעונו של אוטווש עבר, טען אז הפובליציסט ארנו באלאגי, אך לא עבר זמנה של אהבת האדם העמוקה שבעדה הביט ביהודים משוללי הזכויות. לפני מאה שנה, הוסיף באלאגי, ניכר היה שהאינטרסים שנאבקו באמנציפציה היו בעיקרם צרים וחומרניים, ולעומת זאת האינטרס הרחב של כלל האומה ופיתוחה היה שילוב היהודים – רמז לעמדתו בשאלת עתיד שילובם של היהודים גם בזמן כתיבת הדברים (1940).¹¹¹ חודשים אחר-כך, בפברואר 1941, בחרו עורכי *Magyar Zsidók Lapja* לציין את שבעים השנה לפטירתו של אוטווש, שהם כינוהו 'החבר הכי קרוב שלנו בהונגריה של המאה הקודמת', בפרסום מחודש של קטעים מספרו – 'המילים היפות שנכתבו עבורנו ועבור החירות שלנו'.¹¹² דוכרי היהודים המשתלבים חתרו לנכס את מורשתם של עוד אישים בולטים בתנועה הלאומית ההונגרית, כמו לאיוש קושוט, ומורשתו נדונה בהרחבה ב-*Magyar Zsidók*

108. Bernát Heller, 'Szent István éve', *Zsidó Élet*, 9.7.1938.

109. Ernő Munkácsi, 'Szent István', *Egyenlőség*, 11.8.1938.

110. לספרו של אוטווש בתרגום עברי ראו: יוסף אוטווש, על האמנציפציה של היהודים, ירושלים תשס"ג.

111. Ernő Ballagi, 'Egy eszme és könyv centennáriuma, Bárá Eötvös József: A zsidók emancipációjá [1840]', *MZsL*, 1.8.1940

112. 'Bárá Eötvös József beszél...', *MZsL*, 13.2.1941.

‘עבר שימושי’ לנוכח משבר יהודי אירופה

Lapja ב־16 במרס 1944, ימים ספורים לפני הכיבוש הנאצי, שאז מלאו חמישים שנה למותו.¹¹³ אפילו אישטוון סצ'ני, המדינאי ההונגרי הגדול של עידן הרפורמה (הרבע השני של המאה ה־19), שנודע בהסתייגותו משילוב היהודים באומה ההונגרית, הוצג במאמר מערכת ב־ Magyar Zsidók Lapja באוגוסט 1941 כבעל יחס חיובי ליהודים.¹¹⁴

סיכום

במאמר זה הצגתי פן מסוים של השיח הציבורי והתודעה העצמית של ‘יהדות האמנציפציה’ בתקופת המשבר והשקיעה שלה. הראיתי כיצד יסודות מרכזיים מה‘מיתוסים יוצרי המולדת’ שפיתחו היהודים ואשר שימשו אותם בכל אחת משלוש המדינות בשנות השיא של עידן האמנציפציה, הוסיפו להופיע אצל רבים מדובריהם גם בשלהי עידן זה ובשנים של ערב תקופת השואה. בשלוש הקהילות הניעה המצוקה הפוליטית את הכותבים היהודים לפנות אל העבר ולנסות לגייס ממנו כוחות ולגיטימציה להמשך מאבקם. ככל אחת מהן ראינו גם ביטויים מודעים ומפורשים לצורך בשימוש בעבר למען צורכי ההווה – הן למאבק הפוליטי על זכויות היהודים והן למאבק המורלי לעידוד בני הקהילה. אם בנוגע לגרמניה, שבה התנהל שיח זה תחת פיקוחו של הצנזור הנאצי, אפשר לומר שהעיסוק בעבר היה מעין מפלט של חוסר בררה בגלל היעדר האפשרות למאבק פוליטי ישיר, הרי הדוגמאות האחרות ממחישות את חיוניות שילובו של ‘העבר השימושי’ במאבק פוליטי חופשי יחסית. המבט ההשוואתי, שאינו מקובל תמיד בחקר הקהילות היהודיות בתקופה הנדונה – בין השאר בגלל הבדלי הרקע, התרבות והלשון בין הקהילות – חשף את המכנה המשותף הרחב באופני ייצוגו של העבר והשימוש בו בשלוש קהילות יהודיות גדולות לפני תקופת השואה.¹¹⁵

מרבית הדוברים היהודים שנדונו במאמר זה השתייכו למחנה היהודי הליברלי המשתלב או הזדהו עמו – הזרם המרכזי בקרב יהודי גרמניה, הונגריה ובני הקהילה היהודית

113. ‘Kossuth’, *MZsL*, 16.3.1944.

114. ‘Gróf Széchenyi István és a zsidóság’, *MZsL*, 14.8.1941. על יחסו הבעייתי של סצ'ני להשתלבות היהודים בהונגריה ראו: יעקב כ"ץ, שנאת ישראל: משנאת הדת לשלילת הגזע, תל-אביב תש"ם, עמ' 204-205; נתנאל קצבורג, אנטישמיות בהונגריה, 1867-1914, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 25-28.

115. על חשיבות השאיפה להשתחרר מנקודת המבט המצומצמת של העיסוק בקהילה הבודדת על מנת להציג תמונה שלמה יותר של תהליכים מסוימים בהיסטוריה היהודית באופן שמחייב מבט השוואתי זוהר ראו: שולמית וולקוב, ‘היהודים בחיי העמים: סיפור לאומי או פרק בהיסטוריה משולבת’, ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 91-111. על אתגר ההיסטוריה היהודית ההשוואתית ועל הקשיים הניצבים לפני היסטוריונים המנסים להתמודד אתו ראו: Todd M. Endelman, ‘Introduction: Comparing Jewish Societies’, idem (ed.), *Comparing Jewish Societies*, Ann Arbor, MI 1997, pp. 1-21.

הצרפתית המקומית. העיתונות היהודית של הזרם הזה, שעל אף ההבדלים בין המשתלבים בשלוש הקהילות היה לה מכנה משותף רחב, היתה הבימה המרכזית לעיסוקה של המחשבה הציבורית היהודית בדימויי העבר לצורכי ההווה. כך הדגישו הכותבים, שעם המרכזיים שבהם נמנו רבנים בעלי הכשרה היסטורית, בוגרי בתי-המדרש המודרניים לרבנים בברלין, בברסלאו, בפריז ובבודפשט, את קדמותה ורציפותה של ההתיישבות היהודית בארצם. מאמרים רבים, לעתים גם סדרות של מאמרים, פרי עטם של מגוון כותבים, נועדו במידה רבה ליצור רושם ששילוב היהודים בסביבתם היה נורמטיבי מאות בשנים ועלה בקנה אחד עם מורשתה הלאומית של המדינה. גם הפנייה לדמויותיהם של אישי מופת בתולדות האומה נועדה לנכסם למחנה של תומכי האמנציפציה. עיצובו של העבר על-פי דפוסים אלו לא היה חידוש של התקופה שמאמר זה עוסק בה, אלא המשך ישיר לעבר השימושי ולהיסטוריוגרפיה היהודית הממסדית שהתגבשו בכל אחת משלוש הקהילות במהלך המאה ה-19. המצב המשברי של שנות השלושים הניע פובליציסטים ופעילי ציבור יהודים לפתח ולהפיץ באינטנסיביות גוברת את דמות העבר ששירתה אותם בעידן האמנציפציה. לעתים הם נהגו כך כחלק ממאבקם על עתיד האמנציפציה ולעתים היתה המטרה לתת לעידן ההשתלבות והאמנציפציה לגיטימציה היסטורית, גם אם נאלצו להכיר בשקיעתו.

עליית המשטר הנאצי בגרמניה והחמרתה של ההתנכלות ליהודים בתחומה אף הניעו כותבים יהודים בצרפת ובהונגריה לנסות ולהצביע על המיחד את ההיסטוריה ואת התנועה הלאומית שלהם מזו של גרמניה – ערובה שלהם זה לא יקרה. העיון במקרה ההונגרי הראה שמגמה זו נמשכה שם גם אל תוך ימי המלחמה, ואפילו ערב חורבנה של יהדות הונגריה. המקרה הצרפתי הראה שגם דובריהם של המהגרים היהודים בצרפת, שייצגו תרבות פוליטית שונה מזו של הקהילה היהודית המקומית, נטו ליצירתו של 'עבר שימושי' הנוגע ליהדות צרפת ולהפצתו. בנסיבות של שנות השלושים הם אף נטו לפוליטיזציה ישירה של השימוש בעבר וניסו לגייס את מורשת המהפכה למאבק באיום הפשיסטי.

כחלק הארי של המאמרים והפרסומים שנגעו לעבר והופצו בידי דוברי המחנות המשתלבים בשלוש הקהילות, אין אנו מוצאים חידושים של ממש בתפיסת העבר היהודי ובייצוגו לעומת דמות העבר שגיבשו הממסדים היהודיים הליברליים בעידן האמנציפציה. אבל במיעוטם של המקרים התמונה היתה שונה, בראש ובראשונה בגרמניה ובמידה פחותה גם בהונגריה. כך נאלצו כמה דוברים מהמחנה היהודי הליברלי להכיר בשקיעתו של רעיון הקדמה והציעו לקוראיהם תפיסה מחזורית או גלית של ההיסטוריה היהודית – מה שהיה בגדר חידוש ברמת השיח הציבורי היהודי. סיפור העבר גויס כדי לסייע לקוראים לפרש את תהליך השקיעה שהם חווים בהווה כחלק מתנועה גלית רחבה. גם ההערכה המחדשת של דמותו של משה מנדלסון בשנת 1936 והניסיון לדה-פוליטיזציה של דמותו היו בגדר חידוש. בצרפת, לעומת זאת, לא ניכרו מגמות כאלה אצל דוברי המחנה היהודי המשתלב.

דימויי העבר שהוצגו כאן לא נועדו רק לביסוס הלגיטימציה של התיישבות היהודים במדינתם ואזרחותם בה כחלק מהמאבק הציבורי והפוליטי שניהלו על מעמדם. הם שימשו

'עבר שימושי' לנוכח משבר יהודי אירופה

גם כבסיס לעימותים פנים-יהודיים, שלא יכולתי לדון בהם במאמר הזה, בעיקר בין דוברי הזרם הליברלי המשתלב לבין דוברים ציונים ואורתודוקסים, שהציעו גרסאות משלהם לתמונת העבר היהודי בארצם. פן אחר של העיסוק בעבר, שגם אליו לא יכולתי להידרש כאן, היתה פנייתם של כותבים מסוימים אליו לצורך רפלקסיה ביקורתית מעמיקה יותר על מצב קהילתם, ולעתים אף לחשבון נפש היסטורי נוקב. עם זאת, נראה נכון לומר ש'העבר השימושי' היה בעבור יהודי האמנציפציה בשנים קשות אלו בראש ובראשונה כלי לחיזוק תודעתם העצמית בשעת המשבר, להענקת פשר לחוויות הקשות שעברו עליהם ולנחמה.